

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий інститут філології
Кафедра української мови та прикладної лінгвістики

**Орфографічні й граматичні норми української редакції
церковнослов'янської мови XVII ст.
(на матеріалі «Синопису» 1674 р.)**

Кваліфікаційна робота
освітнього ступеня «магістр»
студентки II року навчання
галузі знань 03 «Гуманітарні науки»
спеціальності 035 «Філологія»
спеціалізації 035.01 «Українська мова
та література» ОНП «Українська
філологія та західноєвропейська мова»
**Анастасії Олександрівни
ХМЕЛЕВСЬКОЇ**

Науковий керівник:
д. філол. н., професор кафедри
української мови та прикладної лінгвістики
Галина НАСНКО

«Допущено до захисту»
Протокол засідання
кафедри української мови та прикладної лінгвістики
№ 13 від 30 квітня 2025 року
завідувач кафедри _____
канд. філол. н., доц. Сергій РІЗНИК

Анотація

На матеріалі контрольних текстів «Синопису» (Київ, 1674) проаналізовано основні орфографічні й граматичні норми української редакції церковнослов'янської мови XVII ст., з'ясовано вплив української мови на їх формування, встановлено, що вони не завжди узгоджувалися з нормами тогочасних граматик.

Актуальність роботи зумовлена необхідністю вивчення історії української мови XVII століття — періоду кодифікації її писемних норм та взаємодії з церковнослов'янською традицією. У дослідженні враховано теоретичні роботи, присвячені вивченню української редакції церковнослов'янської мови, здійснено порівняльний аналіз орфографічних і граматичних норм із правилами тогочасних граматик та сучасним українським правописом. У роботі застосовано такі методи дослідження: загальнонаукові — індукція, дедукція, порівняння, аналіз, синтез; лінгвістичні — порівняльно-історичний, зіставлення.

Як впливає з виконаного аналізу, зв'язок норм церковнослов'янської мови із сучасними є очевидним, хоча й не безпосереднім. Встановлено, що норми української редакції церковнослов'янської мови цього періоду допускали широку варіантність, зокрема у вживанні великої літери, написанні слів (прийменників і часток — ж, не, са, в, во та ін.) разом та окремо. Вказані особливості свідчать про те, що система мови у XVII ст. зазнавала змін унаслідок процесу граматикизації, що супроводжувався семантичним зсувом. Здійснений комплексний аналіз орфографічних і граматичних норм засвідчує безпосередній зв'язок старої науки із сучасною, доповнює історію українського правопису.

Ключові слова: історія української мови, українська редакція церковнослов'янської мови, правописні норми, київський «Синопис», вживання великої літери, правопис слів разом / окремо.

Abstract

Based on the control texts of the Synopsis (Kyiv, 1674), this research analyzes the main orthographic and grammatical norms of the Ukrainian redaction of the Church Slavonic language of the 17th century, clarifies the influence of the Ukrainian language on their formation, and establishes that they did not always align with the norms described in the grammars of that time.

The relevance of the topic is determined by the need to study the history of the Ukrainian language of the 17th century, the period of codification of its written norms and interaction with the Church Slavonic tradition. The research takes into account theoretical works devoted to the study of the Ukrainian redaction of the Church Slavonic language, and presents a comparative analysis of orthographic and grammatical norms with the rules of contemporary grammars and modern Ukrainian orthography. The following research methods were used in the work: general scientific methods — induction, deduction, comparison, analysis, synthesis; linguistic methods — comparative historical, comparison.

As it follows from the realized analysis, the connection between the norms of the Church Slavonic language and modern ones is obvious, although not direct. It was established that the norms of the Ukrainian redaction of Church Slavonic of this period allowed wide variation, particularly in the use of capital letter, the writing of words (prepositions and particles – ж, не, ца, в, во, etc.) together or separately. These features indicate that the language system in the 17th century underwent changes as a result of the process of grammaticalization, accompanied by a semantic shift. The comprehensive analysis of orthographic and grammatical norms confirms the direct connection between old and modern science, complements the history of Ukrainian orthography.

Keywords: history of the Ukrainian language, Ukrainian redaction of Church Slavonic, orthographic norms, Kyiv Synopsis, capitalization, spelling of words together / separately.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. УКРАЇНСЬКА РЕДАКЦІЯ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ	14
1.1 Лінгвістичні здобутки у вивченні української редакції церковнослов'янської мови	15
1.2 Основні особливості мови «Синопису»	20
Висновки до першого розділу	23
РОЗДІЛ 2. УЖИВАННЯ ВЕЛИКОЇ ЛІТЕРИ Й НАПИСАННЯ СЛІВ ВЕЛИКИМИ ЛІТЕРАМИ ЯК СПОСІБ ОРНАМЕНТАЦІЇ ТЕКСТУ	24
2.1 Особливості вживання великої літери в «Синописі» (1674). Правила орфографії в «Граматичі» (1619) М. Смотрицького	28
2.2 Релігійні терміни: написання з великої/малої літери	34
2.3 Правопис антропонімів і слів на означення титулів, чинів	39
2.4 Правопис топонімів та етронімів	42
2.5 Уживання великої літери в окремих групах лексики	47
Висновки до другого розділу	51
РОЗДІЛ 3. ПРАВОПИС СЛІВ РАЗОМ ТА ОКРЕМО	52
3.1 Учення про клітики: правопис проклітик	52
3.2 Правопис енклітик	65
Висновки до третього розділу	72
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	75
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ	83

ВСТУП

XVII століття є вкрай важливим для досліджень у контексті сучасної вітчизняної лінгвістики. Саме в цей період закладено основи жанрового розмаїття, виразним є й процес розвитку української ідентичності й культури в умовах зовнішніх загроз і внутрішніх змін, формування національної свідомості крізь призму історичних досліджень тощо.

Особливо продуктивною формою стислого викладу матеріалу серед українських книжників і письменників-полемістів у той час був синопсис (з грец. «стислий виклад», «огляд») [20, с. 397]. Вирізняються такі твори своїм компілятивним характером (написані на основі інших творів), впливовістю (наприклад, використовувалися як навчальні посібники з історії в Україні й за її межами), містять релігійний контекст, а також мають досить чітку хронологічну структуру, що дозволяє читачеві слідкувати за розвитком подій від давніх часів до сьогодення автора.

Усі ці та інші ознаки можна побачити в київському «Синописі» — історіографічній духовно-культурній пам'ятці другої половини XVII століття, яка вважається першим друкованим підручником зі східнослов'янської історії. Повна назва тексту: «ΣΥΝΟΨΙΣЪ, или Краткое собраніе ω(т) Различны(х) лѣтописце(в) ω Началѣ Славн-но-Россіскогω Народа, и Первоначалны(х) Кнѣзе(х) Бѣгоспасаемаго града Кіева, ω Житіи сѣгогω Блѣговѣрнагω Велика Кнѣза Кіевскагω и Всея Россіи Первѣйшагω Самодержца Владиміра по Бла҃женію Почтиагω ω Хр(с)ть Гдѣна ω(т)ца Інокентіа Гізіела ...».

Справді, свого часу «Синопис» став чи не найвпливовішим текстом в історіографічній традиції раннього нового часу [65], зважаючи на те, що викладені в ньому концепції й ідеї широко розповсюджувалися та впливали на тодішні політичні переконання, історичну свідомість, формування культурної ідентичності й самосвідомості української нації, релігійно-світоглядні орієнтири тощо.

Вирізняється пам'ятка своїми стилістичними рисами, про що особливо детально писав В. Кречотень: «... "Синопис" є сплавом давньоруської традиції літописного викладу і спроб розповідати про історичні події в барокковій манері. Новий підхід до джерел, тяжіння до прагматичного тлумачення історичних явищ, актуальність поставлених питань, широкий часовий діапазон освітлювання подій у поєднанні зі зв'язністю, лаконічністю і чіткістю викладу, гарною літературною формою, жвавістю і цікавістю розповіді, включенням у текст сказань і крилатих виразів, адресованість широкій аудиторії, — все це робило «Синопис» однією з найпопулярніших історичних книг XVII ст.» [18, с. 14].

Уперше «Синопис» надрукований 1674 року в Києво-Печерській Лаврі, про що йдеться у самому творі. Власне, це дає змогу не сумніватися в українському походженні твору, хоча дискусій щодо цього питання виникає багато й дотепер. Вітчизняна дослідниця І. Жиленко у своїй праці намагалася обґрунтувати причину навішування твору ярлика промосковності: «На нашу думку, це сталося саме тому, що автори перш за все визначалися для себе у політичному підґрунті твору — однозначній промосковності, і, спираючись на це визначення, будували весь хід свого дослідження. Звідси — і специфічні висновки стосовно авторського задуму та викладу матеріалу "Синописа"» [13]. До доведення чи спростування ідеологічного спрямування тексту долучалися Ю. А. Мицик, Ф. Сисин, М. Ф. Сумцов, С. Л. Пештич та ін.

Нерідко мову твору й донині визначають як російську (про цю проблему докладно пише І. Жиленко) [13], хоча насправді написаний «Синопис» українською редакцією церковнослов'янської мови з відчутним впливом народної мови на всіх мовних рівнях у кожному з подальших видань тексту. Зазначимо, що в XVI ст. на українських і подекуди білоруських землях поряд із церковнослов'янською також активною у вжитку стає «проста» мова, структура якої опиралася на живе народне мовлення, тому й нормування фонетичних та граматичних норм відбувалося на загальнонародній основі.

Твори, написані цією мовою (або з частковим її використанням), задовольняли запити широких верств населення, а не лише вузьке коло освічених людей, містилися у своїй структурі певні настанови, повчання тощо, тож користувалися неабияким попитом.

Відзначимо, що написання «Синопису» українською редакцією церковнослов'янської мови є логічним і цілком обґрунтованим, адже така тенденція закладена ще «Граматикою...» (1619 р.) Мелетія Смотрицького [46].

На навмисний вибір мови пам'ятки вказував австрійський філолог, дослідник української мови й київського «Синопису» зокрема М. Мозер, за словами якого це стало потужним «інструментом на службі загальноруської справи». У своїй збірці наукових статей «Причинки до історії української мови», що містить 27 розвідок, у статті «До питання про генезу давньоруського мовного та історичного міту в київському "Синописі"» він цілком переконливо стверджує, що «"Синопис" насамперед являє собою виклад не російської, а справді-таки майже виключно української історії, причому в геть вужчому сенсі місцевої київської історії» [23, с. 163].

Друге видання «Синопису» (1678 р.) мало незначні зміни — доповнилося оповідями про прихід на престол царя Федора Олексійовича 1676 року та про допомогу київських святих і святинь у битві під Чигирином рік потому. Третє видання 1680 р. стало майже вдвічі більшим за обсягом порівняно з попередніми; до нього було додано розповідь про другий прихід турків під Чигирин у 1678 р., падіння колишньої могутньої гетьманської столиці тощо. Саме цей розлогий варіант твору покладено в основу всіх 28 подальших видань «Синопису» (без урахування численних передруків й рукописних копій). Більше того, дослідження пам'ятки свідчать про те, що 1680-им роком датовані щонайменше два окремих видання твору.

Виходили ці й пізніші передруки спершу завдяки Петру I-му (видання 1714 і 1718 рр., Петербург), пізніше — Академії наук (1735, 1746, 1762, 1768,

1774, 1785, 1798, 1810 pp., Петербург), згодом текст видавався вже в Києві за сприяння митрополита й бібліографа Євгенія Болховітінова (видання 1823, 1826 pp.). Підкреслимо, що саме третє видання київського «Синопису» (1680 р.) стало «поштовхом для пробудження уявлень про "однорідний історичний досвід Русі"» [23].

Як відомо, київський «Синопис» є анонімним твором, тож не менш актуальним питанням є дослідження його авторства. Твір приписували чималій кількості людей, серед яких лаврський друкар і поет Іван Армашенко, чернець Києво-Печерської лаври Пантелеймон Кохановський, ігумен Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря й літописець Феодосій Софонович, український богослов, архімандрит Києво-Печерської лаври й ректор Києво-Могилянської Академії Інокентій Гізель та інші [13, с. 13-27; 22, с. 47].

Враховуючи висновки дослідників «Синопису» та власні результати опрацювання тесту, можемо стверджувати, що Феодосій Софонович жодним чином не мав стосунку до його написання. Як аргумент — різниця між історичною концепцією досліджуваної пам'ятки та поглядами самого Софоновича, який був прихильником формули «Галич як другий Київ», а в «Синописі» бачимо Галич із позиції незаконного спадкоємця Києва. Це лише один із прикладів таких розбіжностей.

При визначенні авторства цієї пам'ятки найчастіше дослідники керуються написом на її титулі, де зазначено, що видана книга «в рік Втілення Бога Слова 1674» з благословення тодішнього печерського архімандрита Інокентія Гізеля. Тож саме йому досить часто приписують авторство «Синопису». Однак питання причетності о. Інокентія Гізеля до написання тексту досі залишається не до кінця розв'язаним, адже поняття «з благословення» не тотожне авторству, «відомі інші лаврські книги з такою ж вказівкою, але поза сумнівом їх писали інші особи, а Гізель в кращому випадку був лише їх редактором» [22], про що зазначає Ю. Мицик.

За змістовим наповненням київський «Синописис» є компілятивним нарисом історії Східної Європи, української зокрема, особлива увага приділяється історії Києво-Печерської лаври як найважливішого та найвпливовішого православного центру в Європі, розглядаються різноманітні версії походження й розселення слов'ян Європою, подано відомості про історію Київського князівства, хрещення за часів князювання Володимира Великого, запеклу боротьбу проти турків і татар. У додатку міститься перелік усіх руських князів, українських гетьманів, київських митрополитів та інші доповнення. Ці та інші особливості викладу матеріалу у творі зумовили інтерпретації його ще й як посібника з історії, своєрідної історичної енциклопедії (за І. Жиленко) тощо. Загалом, текст умовно поділяється на три частини:

- 1) історія Русі — головна частина, що охоплює питання походження слов'ян, історію Київського князівства та інші важливі події цього періоду (до середини XVII ст.);
- 2) «Сказання...» — детальний опис Куликовської битви 1380 р.;
- 3) розповідь про чигиринські походи 1677-1678 рр. та правління царя Федора Олексійовича.

Як було зазначено раніше, «Синописис» є компілятивним твором, тобто містить не надто великий обсяг оригінальної інформації. Відтак доцільно говорити про багату джерельну базу пам'ятки, як складається як із вітчизняних, так і зарубіжних творів.

Чи не найважливішим західним джерелом «Синописису» є «Хроніка польська, литовська, жмудська та всієї Русі» («Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi») (1582) польського історика Мацея Стрийковського, який і собі за основу праці брав різноманітні тексти західноєвропейської історичної літератури, як-от видатні роботи Мартина Кромера, Яна Длугоша, Матвія Меховіти та ін. [13, с. 28; 23, с. 166; 54, с. 88-89].

Сам Стрийковський провадив ґрунтовні дослідження щодо України, процесу її державотворення, важливість релігії для становлення держави, особливу увагу приділяв резонному зв'язку між українською та литовською історією. До своєї праці історик залучав матеріали українського, білорусько-литовського й новгородського літописання, допоміжними в роботі стали хроніки, метрики й інші рукописні книги, отримані завдяки сприянню білоруських магнатів. Автор «Хроніки» у своїй роботі поступово розвиває думку про спільність походження мови всіх слов'ян, принагідно вдається до окреслення їхнього родоводу – від шостого сина Яфера Мешеха-Мосоха. Як твердить М. Мозер, при прочитанні «Синописису» помічаємо схоже намагання «визначити єдиного прародителя всіх слов'янських народів»: у творі славетний Київ і Москва представлені як найважливіші центри руських земель, а «великий московський народ», разом із яким уся «Русь і Росія», беруть свій початок від «слов'яноруського» предка Мосоха [23].

Сліди цих джерел також подекуди відчутні у «Синописисі», автор якого зміг обрати найбільш потрібну й цінну інформацію, «...з повною підставою міг використовувати досвід короткого викладу руської історії, зроблений М. Стрийковським, тому що ставив перед собою таке ж завдання: стисло розповісти про найважливіші події загальноруської історії"» [13]). Цінність хроніки Стрийковського полягає ще й у тому, що вона містить чимало літописної інформації, яка з певних причин не дійшла до нашого часу, тож автор «Синописису» активно послуговується нею і залучає до свого тексту цілі уривки в дослівному перекладі.

До компілятивної джерельної бази увійшла й латиномовна праця Алессандро Гваньїні «Опис Європейської Сарматії» (Краків, 1578; польський переклад – Краків, 1611) [23, с. 166].

Власне українські джерела «Синописису» встановити й проаналізувати дещо важче, що вочевидь спричинено діяннями дослідників більш пізнього

часу. Беззаперечно можна стверджувати, що вітчизняну джерельну базу твору становить давнє українське літописання.

Головним власне українським джерелом, перш за все, є «Повість врем'яних літ», яку автор «Синопису» називає літопис «Нестора» або «Нестор». Нестора текст величає «літописцем Російським», а його працю — «літописом руським», вважаючи, що Нестор дещо «більше свідчить, ніж багато літописців».

Використано й інші твори українського (київського) походження: Києво-Печерський Патерик 1661 р. (перевидання І. Гізеля), «Густинський літопис» 1670 р., авторство якого найчастіше приписують Михайлу Лосицькому; «Кройніку» 1672-1673 рр. Теодосія Сафоновича, «Палінодію» Захарії Кописненського (1622 р.) [13, с. 28; 54, с. 87].

Важливість літописів у період XVII ст. була безсумнівною, проте автори вже тоді усвідомлювали, що вміщена інформація в таких текстах не є до кінця достовірною, потребує постійного дослідження й обґрунтування і лише її для створення нового тексту недостатньо. Саме тому поширеним було використання доступних, водночас достатньо авторитетних й загальноновизнаних джерел — як українських, так і зарубіжних, що маємо змогу побачити в київському «Синописі».

Варто погодитися з узагальненнями, які формулював З. Когут у своїх дослідницьких студіях: «... завдання автора Синопису полягало саме в тому, щоб підкреслити духовну та культурну ролі Києва як центру руських земель, але вже у складу Московського царства. Вочевидь, однією з головних проблем для автора Синопису було поєднання в тій самій праці політичних, історичних і культурних традицій тисячолітнього Києва та порівняно молодої Москви» [15, с. 71]. Саме тому в текст пам'ятки було введено постать Мешеа-Мосоха як спільного біблійного предка, тож «написання Синопису було викликане не прагненням догодити московському цареві, а створити

концепцію, яка вможливила б поєднання історії київських і московських земель у контексті історії єдиного історичного простору» [15, с. 71].

Отже, в історіографії активно обговорюють проблему авторства, джерел, значення тексту тощо. Проте мовознавчих праць, присвячених цьому джерелу, обмаль.

З-поміж лінгвістичних проблем дослідники розглядають: структуру тексту, «далеко не безшовну» (М. Мозер) [23, с. 222], редагування послідовних видань і перевидань з поступовим усуванням українських ознак і зростанням кількості архаїчних чи «загальноруських» характеристик тексту (М. Мозер) [23], когнітивно-комунікативні параметри тексту (Г. Наєнко) [32], можливість реконструкції мовної свідомості автора (авторів) (І. Фаріон) [54] тощо.

Досліджуючи «Синопис», М. Мозер доходить висновку, що від першого до третього видання твір зазнав значних змін, особливо у площині правопису й морфології, і його «не тільки доповнено новими темами та параграфами, а й піддано докорінній мовній редакції, яка зачепила всі рівні включно з текстуальним» [23, с. 221].

Вартими уваги також є розвідки щодо наукової метамови пам'ятки, впливу тексту на сприйняття й т. ін., що доповнюють теорію наукового стилю середньоукраїнського періоду. У своєму дослідженні Г. Наєнко встановлює, що науковий метатекст «Синопису» особливо відмінний від українських наукових творів 1-ої пол. XVII ст. своєю орієнтацією на «азыкъ чисте Славенскый», а «методологічна настанова на вторинність узгоджується із традицією середньовічної анонімності, але й відповідає сучасним вимогам до науково-інформативних текстотипів: максимально широке коло первинних текстів, делімітація матеріалу» [32, с. 89].

Мета роботи: з'ясувати найважливіші правила правопису (іменники, дієслова), яких дотримано (зі змінами) у виданні «Синопису» 1674 р., а саме:

уживання великої літери, написання слів разом/окремо в контексті формування норми української редакції церковнослов'янської мови.

Актуальність: визначена потребою дослідження історії української мови XVII століття — періоду кодифікації її писемних норм та взаємодії з церковнослов'янською традицією.

Теоретичне значення: робота доповнює історію українського правопису, нормування літературної мови раннього Нового часу, формування норм української редакції церковнослов'янської мови, встановлює зв'язок норм попередніх епох із сучасними тощо.

Практичне значення: дослідження надає історико-мовознавчий матеріал для підготовки джерела до публікації.

Новизна роботи: порівняння норм, засвідчених у «Синописі», із нормами, сформульованими у давніх граматиках, здійснюється вперше, як і формування нового розуміння розвитку мовних стандартів і нормотворчості, що може стати основою для подальших досліджень історії граматики.

Об'єкт дослідження: іменники й дієслова, зафіксовані в тексті джерела.

Предмет дослідження: графіко-орфографічні й граматичні норми церковнослов'янської мови XVII ст.

Матеріал дослідження: текст видання київського «Синопису» (1674 р.), граматики Л. Зизанія, М. Смотрицького, сучасний український правопис; **контрольні тексти** — 22 сторінки (17 розділів) «Синопису» [Синопис].

Основними завданнями є:

- систематизувати відомості про вживання великої літери (групи лексики: етноніми, антропоніми, топоніми та ін.);

- встановити закономірності написання слів разом і окремо (прийменники, прийменники-префікси, частки (ж, не, с- , в, во тощо));
- порівняти ці закономірності з правилами домодерних граматики;
- пояснити наявність / відсутність зв'язку норм церковнослов'янської мови з сучасними нормами літературної мови.

Для розв'язання поставлених завдань було використано такі **методи**:

- загальнонаукові:
  - аналіз і синтез;
  - індукція та дедукція;
- лінгвістичні:
  - описовий;
  - метод зіставлення;
  - порівняльно-історичний.

РОЗДІЛ 1. УКРАЇНСЬКА РЕДАКЦІЯ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

1.1 Лінгвістичні здобутки у вивченні української редакції церковнослов'янської мови

Історія церковнослов'янської мови в різних мовних ареалах продовжує залишатися об'єктом активного дослідження в сучасній лінгвістиці. У процесі свого розвитку вона зазнавала впливу місцевих мов, що сприяло появі її локальних варіантів, які ще називають «місцевими різновидами», «ізводами (зводами)», найчастіше — «редакціями» [48, с. 243; 38, с. 782]. Чи не найбільшу увагу мовознавців привертає питання редакцій церковнослов'янської мови, особливо — української.

Упродовж наукових досліджень виникло чимало концепцій визначення характерних рис, функцій та хронологічних меж існування української редакції церковнослов'янської мови. До того ж існує погляд, згідно з яким такої редакції взагалі не існувало. Проте він є абсолютно хибним, що доводить у своїй праці В. М. Русанівський, який запропонував дзеркальну концепцію єдиної давньокиївської літературної мови, у якій церковнослов'янська мова південноруської редакції виконувала функції високого стилю [44].

Інший підхід описує Г. М. Наєнко : «... в період Київської Русі існувала єдина східнослов'янська редакція церковнослов'янської мови як історично приналежна усім трьом народам східних слов'ян» [21, с. 780]. Про це пишуть і зарубіжні вчені, як-от В. Гок [64], Е. Боунатіроу [60] та ін. Однак Е. Боунатіроу не розглядає питання про час появи української редакції й її специфіку. Власне, у західній науковій літературі зазвичай узагалі немає жодної згадки про українську редакцію церковнослов'янської мови. Вочевидь це пов'язано з відсутністю розмежування понять «руський» і «російський», що в іншомовних джерелах передаються однаковою лексемою *Russian*.

Варто згадати й про процес формування власне національної української концепції церковнослов'янської мови. Перші її основи бачимо в полемічних листах видатного філолога, етнографа, історика й фольклориста Михайла Максимовича до російського історика й журналіста Михайла Погодіна. Багаторічна наукова дискусія почалася від публікації 1856 р. в літературно-художньому журналі «Москвитянин» статті М. Погодіна «Записка о древнем языке русском. Письмо к И. И. Срезневскому», якого підтримав П. Лавровський, і до відповіді йому М. Максимовича на сторінках газети «День», журналу «Основа» та ін («Филологические письма к М. П. Погодину» 1856 р., «Новые письма к М. П. Погодину. О старобытности малороссийского наречия» 1863 р. тощо). Про це у своїй статті пише Г. М. Наєнко й акцентує увагу на тому, що український учений «розмежовував церковнослов'янські й народні елементи у відомих йому джерелах Київської Русі, визначав мову літописів як церковнослов'янську з домішками народної південноруської за київським наріччям» [33, с. 786]. До того ж М. Максимович виявив ще у списках київських пам'яток ті ознаки, які П. Лавровський вважав характерними для пізнішого малоросійського наріччя.

Важливим лінгвістичним здобутком у вивченні української редакції церковнослов'янської мови є дослідження І. Огієнка, зокрема його короткий науково-популярний нарис «Історія церковно-слов'янської мови» [39]. Мовознавець виокремлює п'ять періодів її розвитку і т. зв. четверту добу називає українською, «бо з другої половини XVI-го віку опіка над станом богослужбових книжок та над церковною мовою цілком переходить до українського народу» [39, с. 7-8]. Та найбільш послідовно національна концепція представлена в багатотомній «Історії церковно-слов'янської мови» [40]. У розділі «Старослов'янські пам'ятки української редакції» він описує мову київських пам'яток, зокрема зазначає, що Збірник Святослава 1073 року цінний не тільки щодо свого змісту, «але й мови, бо ознаки живої київської мови XI-го віку вдерлися сюди досить помітно» [40, с. 115], так само

й Збірник 1076 року, у мові якого «сильно відбилася жива київська говірка XI-го віку»; про Реймське євангеліє пише, що це «пам'ятка українського походження» [40, с. 149] тощо. Загалом, І. Огієнко вважав, що вже в XI ст. більшість церковнослов'янських пам'яток східних слов'ян представлені двома редакціями — українською та північноруською [41, с. 98-197].

Неможливо оминати важливість дослідницьких студій В. Мойсієнка, який чи не найбільше зробив для вивчення церковнослов'янських текстів XI-XIV ст. Учений досліджував Лавришівське євангеліє, порівнював його з Євсевієм євангелієм 1283 р., Бучацьким євангелієм XII-XIII ст. та іншими пам'ятками, подаючи датування та описуючи ті чи ті мовні явища [28, с. 449]. Особливу увагу В. Мойсієнко приділив вивченню діалектних особливостей, зокрема в Реймському Євангелії [27], виявив виразні українські ознаки у Віденському Октоїху — пам'ятці церковнослов'янської мови української (галицько-волинської) редакції [26]. Також у праці «Церковнослов'янська мова української редакції в Галицько-Волинському Євангелії» [31] мовознавець робить висновок, що «з погляду мовних рис – це [Галицько-Волинське Євангеліє] типова чи навіть класична пам'ятка української писемности, де церковнослов'янська мова піддана суттєвому писарському втручання й набуває очевидних ознак української редакції» [31, с. 542]. Тож завдяки дослідженням Віктора Мойсієнка нині є можливість розглядати факсимільні видання пам'яток, що перебувають за межами України, у контексті вивчення їх хронології, походження, рис української редакції церковнослов'янської мови тощо.

Вагомий внесок у вивчення редакцій церковнослов'янської мови здійснив В. В. Німчук, який розвивав висновки І. Огієнка. У своїй праці вітчизняний лінгвіст зазначає, що формуватися вони (редакції) почали вже наприкінці IX ст.: спершу — болгарська, пізніше — македонська, сербська, східнослов'янська з українською й російською підредакціями, хорватська, чеська (глаголична) та румунська [38, с. 782]. Також Німчук наголошує на

тому, що окремі риси української редакції трапляються наприкінці XI ст., наприклад, у (графічно — оу, ю) на місці ж (роука замість ржка), вокалізований в (нескладотворчий ў) у кінці складу, ж замість жд тощо. Наприкінці XII ст. з'являється новий ь (написання ь на місці і е), що вимовлявся як «і». Власне, він вважає, що саме в цей період сформувалася чітко окреслена за фонетичними ознаками українська редакція церковнослов'янської мови, а українські елементи є в старослов'янських текстах, переписаних, перекладених або створених у Русі.

У контексті вивчення церковнослов'янської мови української редакції неможливо не згадати О. П. Білиха, який у своїй дисертації [6] ґрунтовно дослідив проблеми її інтерференції та морфологічного унормування. По-перше, науковець наголошує на беззаперечний вплив української мови на формування української редакції церковнослов'янської мови й системи її норм, результатом якого стали:

- 1) поява та/або поширення нових варіантів усталених форм;
- 2) фонетичні (графічні) особливості окремих форм;
- 3) збереження тих особливостей у словозміні, що відповідали українським мовним нормам;
- 4) використання форм, що суттєво відрізнялися від українських відповідників і слугували засобом протиставлення церковнослов'янської й української мов [6, с.32].

По-друге, дослідник наголошує на наявності широкої варіантності морфологічних норм української редакції церковнослов'янської мови й водночас підкреслює схильність до спрощення й стандартизації формотворення.

Також О. Білих цілком слушно зазначає, що тематика досліджень церковнослов'янської мови української редакції дещо обмежена: «... поки що жоден із рівнів української редакції церковнослов'янської мови кінця

XVI-XVII ст. не був предметом окремого аналізу в нормативному плані (із залученням широкого матеріалу, представленого насамперед у друкованих книгах)» [6, с. 28]. Найчастіше лінгвісти вивчають це питання, аналізуючи тогочасну мовну ситуацію на українських землях, церковнослов'янські граматики кін. XVI – початку XVII ст. або ж залучають до аналізу матеріали мови певних пам'яток (зазвичай Острозької Біблії 1581 р. та «Синопису»), вивчають особливості орфографії та словозміни окремих частин мови тощо.

Справді, наприкінці XVI й особливо у XVII ст. українська редакція набула свого поширення. Спершу вона була систематизована в «Граматиці» (1596 р.) Лаврентія Зизанія, а згодом остаточно кодифікована в «Граматиці» (1619 р.) Мелетія Смотрицького. Аналізуючи мовні особливості останньої, В. Німчук зазначає, що «М. Смотрицький, як і інші українські граматисти, не мав наміру створити граматику старослов'янської мови кирило-мефодіївської доби. Він кодифікував церковнослов'янську мову свого часу й елементи української мови були для нього органічним компонентом» [36, с. 136]. «Грамматика» 1619 р. засвідчила безліч українських рис, серед яких такі:

- збірні числівники на *-еро* (*четверо, патеро* тощо), властиві східнослов'янським мовам;
- форма *сей* (як у тогочасній українській) поряд із традиційною *сій*;
- м'які прикінцеві приголосні у формах *нѣсть, вѣсть, имать, єсть*;
- 3 особа однини і мн. на *-ть*;
- давальний відмінок множини *тымъ* та ін. [36, с. 112-116];

Міхаель Мозер у своїй статті «До питання про генезу давньоруського та історичного міту в київському "Синописі"» [23], що вміщена у збірці «Причинки до історії української мови», розглядає ознаки української редакції церковнослов'янської мови. Вона набула свого поширення, по-перше, завдяки граматиці Мелетія Смотрицького, а по-друге, у другій половині XVII ст. в адаптованій формі (з т. зв. третім церковнослов'янським впливом)

«поширилася на всі слов'янські землі, де існувала церковнослов'янська писемна культура, ставши в такий спосіб за основу новоцерковнослов'янської православної редакції цієї мови» [68].

Отже, при вивченні церковнослов'янської мови кінця XVI, а особливо XVII століття, наявність і окремішність її української редакції не потребує доведення. Здійснено чимало досліджень щодо сфер її функціонування, особливостей орфографії та словозміни різних частин мови, а також проаналізовано церковнослов'янські граматики й словники.

1.2 Основні особливості мови «Синопису»

Текст «Синопису», написаний церковнослов'янською мовою української редакції, зазнав відчутних змін від першого до третього видання. Видання 1680 р. з розширеним змістовим наповненням демонструє часткове усунення українських ознак у тексті. Однак М. Мозер пояснює таку тенденцію і доходить до висновку, що про потужний московський вплив на цей текст не варто говорити: «Численні виправлення у площині правопису та морфології спрямовані на усунення помилок та специфічних українських форм із церковнослов'янського тексту. Утім, і в ході самої цієї роботи робляться нові помилки та зринають нові українізми, причому інколи замість надрегіональних елементів, ужитих у першодруці» [23, с. 221]. Тобто, у виданнях 1674 і 1680 рр. все ж представлений один і той самий тип мови — українська редакція церковнослов'янської мови.

Про це також пише Т. В. Абраїмова, яка називає мову «Синопису» 1680 року видання церковнослов'янською «в слов'яноукраїнському варіанті» [1, с. 4]. У своїй кандидатській дисертації дослідниця, аналізуючи морфологічні особливості «Синопису» 1680 р., виявила в мові пам'ятки поряд з давніми формами нові, що з'явилися як результат впливу української мови: давальний відмінок однини на -ови, -єви (Глѣбови, непріпательєвѣ),

давальний, орудний і місцевий відмінки множини іменників чоловічого й середнього родів з новими закінченнями, як-от скифамъ, волами, въ постахъ [1, с. 7] тощо.

Чи не найбільш повний аналіз мови «Синопису» подав М. Мозер у статті «До питання про генезу давньоруського мовного та історичного міту в київському "Синописі"». Порівнюючи перше й третє видання текстів, дослідник подає характеристику мовних розбіжностей між ними, а також відзначає найважливіші ознаки української редакції церковнослов'янської мови, зафіксовані в цій пам'ятці [23, с. 181, 221, 232-236]:

- ствердіння губних приголосних як наслідок занепаду редукованих, напр., голзвз, сѣмъ, осмъ;
- тверді шиплячі: тѣсащъ, Рзриковичъ;
- повноголосні форми: волосовъ, городъ, Города (ихъ прозываемога вѣловѣсъ, или вѣлаа Бѣжа), Головномъ (Градѣ Кіевѣ);
- українські графеми г і диграф кг: Пафлагоніа, Єгезмъ, Портогаліи, Ярхіпеламъ, Англіа, Готтты, Грецкій, Бзркгзндіа;
- український прийменник з' [съ]: з' Города Бєрхнего, з' Ярматами, з' вратією;
- злиття давніх [ы] та [і] в голосних переднього ряду високо-середнього підняття та утворення інтерем як результат: (до) Рѣмиз, паче инихъ, Владѣмирскіи;
- ствердіння [р]: Игора, Игорови, Царъ, Бєсаръ, Бєсара та ін.

Вартим уваги є синтаксис «Синопису». За своєю природою він переважно простий, що можна пояснити як результат впливу «простої» мови, якою послуговувалися при написанні текстів церковнослов'янською. Не безслідним для синтаксису пам'ятки є й вплив зарубіжних джерел тексту, що були використані при написанні компілятивного твору — «Хроніки» М. Стрийковського, насамперед.

Про «доволі нескладну синтаксу» «Синопису» пише М. Мозер [23, с. 225]:

- нерегулярне вживання конструкцій давального самостійного та ускладнених дієприкметникових зворотів;
- переважання складних речень із сурядним зв'язком;
- підрядні частини речення найчастіше вживаються на першому ступені залежності;
- активне вживання неузгоджених дієприкметників у дієприслівникових конструкціях.

На основі виявлених синтаксичних та інших ознак тексту дослідник робить висновки, що мова «Синопису» не є «чистою» церковнослов'янською, адже київські видання містять чимало українських і навіть польських інтерферем. Усе ж пам'ятка мала важливе значення для всієї церковнослов'янської культури, особливо «у створенні спільного славенороського язика» [23, с. 170].

Висновки до першого розділу

Аналіз функціонування церковнослов'янської мови засвідчує, що процес формування її української редакції відбувався в умовах активної мовної інтерференції, зумовленої впливом української мови. Спочатку українська редакція церковнослов'янщини була систематизована в «Граматиці» (1596) Л. Зизанія, згодом остаточно закріплена в «Граматиці» (1619) М. Смотрицького, де українські мовні елементи стали органічною складовою кодифікованої норми.

Вагомий внесок у наукове осмислення цього процесу здійснили вітчизняні вчені: І. Огієнко, В. Німчук, В. Мойсієнко, О. Білих та інші, які окреслили часові межі виникнення української редакції, проблеми її морфологічного унормування тощо.

Попри окремі спроби редагування та часткове усунення українських елементів у пізніших виданнях «Синопису» (1678, 1680), українська редакція залишалася автономним функційним різновидом церковнослов'янської мови. Її вивчення залишається актуальним у контексті досліджень з історії української мови, граматики, реконструкції мовної свідомості автора (авторів) пам'ятки тощо.

РОЗДІЛ 2. УЖИВАННЯ ВЕЛИКОЇ ЛІТЕРИ Й НАПИСАННЯ СЛІВ ВЕЛИКИМИ ЛІТЕРАМИ ЯК СПОСІБ ОРНАМЕНТАЦІЇ ТЕКСТУ

Графічне оформлення тексту в стародруках XVII століття було важливою частиною роботи книжників. Київський «Синопис» 1674 р., як одна з найвідоміших пам'яток того часу, репрезентує характерні особливості тодішньої стилізації тексту.

Орнаментация досліджуваної пам'ятки, тобто своєрідна система мовних засобів, що надають стилю декоративності та естетичної виразності, потребує окремого розгляду. Одним із важливих засобів такого оформлення в «Синописі» є використання великих літер та написання слів великими літерами, що допомагало структурувати текст, й візуально підкреслювати важливі смислові елементи тощо. Тож автор (або автори) використав такий спосіб орнаментации не лише для граматичних чи змістових акцентів. Розміщення тексту та ретельно виписані літери чітким уставом також свідчать про високий рівень майстерності автора «Синопису», як і багатьох інших українських книжників цього періоду.

Узагальнено про вживання великої літери, точніше відмінності її вживання в першому (1674) і третьому (1680) виданнях «Синопису», вказував М. Мозер у статті «Генеза давньоруського та історичного міту в київському "Синописі"» [23]. У роботі розглянуто розбіжності на рівні графеміки та друкарського оформлення, що не мають значення з власне мовного погляду, наприклад: *«о всемъ Православнороссійскомъ Наро́дѣ Бл̑гочестивѣйшаго Гѣ́дря Цр̑я и Вели́каго Кн̑зя Але́ѣя Миха́йловича Всея Великія и Ма́лыя и Бѣ́лыя Россіи Самодержца, по^о его́ Высокою Рукою суци красуется, и всякія исполне́на ес^т надежды (с. рб-рї) супроти о всемъ Православнороссійскомъ Наро́дѣ Бл̑женныя Памяти Бл̑гочестивѣйшаго Гѣ́дря нашего Цр̑я и Вели́каго Кн̑зя АЛЕ́ѢЯ МИХАИЛОВИЧА, Всея Великія и Ма́лыя и Бѣ́лыя Россіи Самодержца; и по немъ (...) ФЕОДОРА АЛЕ́ѢВИЧА (ст. 278)»* [23, ст. 173].

На основі низки наведених прикладів вживання великої букви й написання лексем великими літерами М. Мозер робить висновок, що в третьому виданні «Синопису», на відміну від першого, великими літерами написано як позначення, так й імена московських царів. Дослідник також наголошує, що «в цьому зв'язку годі поминути увагою й ту обставину, що далі, в новододаних розділах, так само виокремлено ім'я Інокентія Гізеля» [23, ст. 173].

Уже на перших сторінках досліджуваної пам'ятки бачимо особливий спосіб орнаментативної оформленості початкової букви першого розділу, що й весь текст далі, а у вигляді великої літери — буквиці. У виданні 1674 року це літера *Б*, оздоблювальні елементи якої, на жаль, повністю неможливо ідентифікувати; у «Синописі» 1678 року видання це також буква *Б* (перша літера слова *Безначална (Родителя, и Творца)* («Безначального Отця і Творця...»)) з більшим кеглем, орнаментована декоративними елементами (фонова фігурна рамка із рослинними мотивами, зображення обличчя ангела з крилами) й займає п'ять рядків основного тексту:

[Б]Безначалнаго Родителя, и Творца всеа твари оугодникъ, Корень же и Прародитель члчскаго Рода по плоти великій в(тъ) Патріарсѣхъ Ное, по потопѣ Трїемъ сѣомъ своимъ («Безначального Отця і Творця, всього сотвореного угоди, корінь же і прародитель роду людського по плоті, великий серед патріархів Ной по потопі трьом синам своїм...») [Синопис].

Орнаментовані заголовкові літери, по-перше, привертають увагу, по-друге, виконують естетичну функцію, надаючи текстові урочистого вигляду.

Окремі слова чи навіть цілі фрази у «Синописі» написані великими літерами. Переважно це назви кожної нової частини тексту (заголовки його розділів), наприклад:

- **Ѡ** **НЯЧАЛѢ ДРЕВНАГО СЛАВЕНСКАГО НАРОДА** и в Нарѣчїи или Прозвици **ѠГѠ** («Про початок давнього слов'янського народу й про назву чи прозвання його»);
- **О ТРЕХЪ ЧАСТЕХЪ СЕБѢТЯ** именованыхъ **АЗІА, АФРИКА, И ЄВРОПА** («Про три частини світу, що називаються Азія, Африка і Європа»);
- вкратцѣ Извѣщенїе **О АЗІИ** («Коротке повідомлення про Азію»);
- **О АФРИЦѢ** («Про Африку»);
- **О ЄВРОПѢ** («Про Європу»);
- **О НАРОДѢ САРМАТСКОМЪ** и в Нарѣчїи **ѠГѠ** («Про народ сарматський і про назву його»);
- **О ЖЕНАХЪ ВЛАДИМИРОВЫХЪ** («Про дружин Володимирових»);
- **О ПОСЛАХЪ РАЗЛИЧНЫХЪ** къ Бѣрѣ Владиміра оубѣждающихъ («Про послів різних, які наvertали Володимира до віри»);
- **О ПОСЛОХЪ ГРЕЧЕСКИХЪ** къ Владиміру («Про послів грецьких до Володимира»);
- **О СОВѢТѢ ВЛАДИМИРОВОМЪ** в Бѣрахъ и посланїи («Про раду Володимирову щодо вір і посольство») тощо.

Зазначимо, що якщо назва частини тексту (заголовок) досить розгорнута, лише в першому рядку вміщених слів лексеми подаються великими літерами, подальші рядки — з малої, наприклад:

- **О ПРЕСЛАВНОМЪ ВЕРХОВНОМЪ** и всегѡ народа Руссѣйскагѡ Головногѡ Градѣ **КИЄВѢ** и в началѣ егѡ («Про преславне верховне й головне для всього народу російського місто Київ і про початок його»);
- **О СОВѢТѢ ВЛАДИМИРОВОМЪ** в Бѣрахъ и посланїи («Про раду Володимирову щодо вір і посольство»);

- О ПОХОДѢ ВЛАДИМИРОВОМЪ к Суздалю, Ростову, и к Великому Новгороду («Про похід Володимирів до Суздаля, Ростова і до Великого Новгорода»);
- О ВТОРОМЪ ИЗГНАНІИ ИЗЪ СЛАВА С КІЕВА, и ѿ Основаніи Великіа Цѣркве Печерскіа Каменныа, оукрашеніа еа, и ѿ шградѣ Каменной всегѡ Монастыря («Про друге вигнання Ізяслава з Києва, і про заснування великої Церкви Печерської кам'яної, окраси її, і про огорожу кам'яну всього Монастиря»).

Також великими літерами (як у заголовках, так і в основному тексті) досить часто надруковано важливі поняття, як-от імена князів, етноніми, богословські терміни тощо, вочевидь для підкреслення значущості лексем й задля акцентування на них окремої уваги. Детальніше про це йтиметься в подальших частинах роботи (див. 2.2 Релігійні терміни: написання з великої/малої літери, 2.3 Правопис антропонімів і слів на означення титулів, чинів, 2.4 Правопис топонімів та етнонімів).

Тож можна вказати на такі функції орнаментативності тексту:

- структурна (позначення початку розділів, абзаців, заголовків тощо);
- акцентуаційна (виділення важливих понять, як-от імена історичних постатей, подій та ін.);
- дидактична (візуально виділені окремі частини тексту допомагали краще структурувати матеріал для подальшого вивчення, тож ця функція теж важлива, адже певний час «Синопис» використовувався як навчальний підручник);
- художньо-декоративна (естетична).

Отже, у київському «Синописі» 1674 та 1678 рр. видань уживання великої літери та написання слів великими літерами виконують не лише функцію виокремлення важливих частин тексту, а й слугують засобом орнаментативності та візуальної структурованості тексту.

2.1 Особливості вживання великої літери в «Синописі» (1674). Правила орфографії в «Граматиці» (1619) М. Смотрицького

Упродовж тривало часу на теренах України не було усталеного правопису. Як вказує Т. Л. Видайчук: «...єдина орфографічна структура української мови формувалася поступово, разом зі становленням графіки як основного конструктивного матеріалу орфографії» [8, с. 150]. Проте з розвитком письменства виникала нагальна потреба створення правописних норм, які ми зараз тлумачимо як систему уніфікованих і загальнообов'язкових правил, що регулюють написання слів і відтворення мовлення в письмовій формі як структурованої знакової системи [52, с. 514].

Зачатки українського правопису бачимо ще за часів Русі, коли в основі графіки більшості пам'яток була кирилична правописна традиція. Однак кирилиця була адаптована до звукової системи старослов'янської мови, а в українській редакції церковнослов'янської мови звукова система відчутно відрізнялася. Період XVI–XVII ст. особливий тим, що орфографічні правила унормовували не лише відповідно до фонетичного принципу, а й згідно з етимологічними засадами. Також своєрідним каталізатором тих чи тих змін у правописній системі став т. зв. другий південнослов'янський вплив (про його ознаки й вплив говоритимемо далі).

Були й інші причини, що спричиняли неоднорідність, строкатість правопису (напр., явище «плетіння словес» тощо), тож виникала нагальна потреба в його кодифікації. Відтак можна зробити висновок, що процес формування єдиної правописної системи відбувався поступово, паралельно з розвитком графіки як базової складової орфографії. За словами Т. Л. Видайчук, «графіка й орфографія завжди тісно пов'язувалися як між собою, так і з історією писемності, а отже, з історією народу» [8, с. 150].

У XVI ст. досить впливовими в процесі систематизації правописних норм стали «Граматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка» (1591р.)

2) після крапки:

Чѣдо аще пристѣпаеши работати Гдѣви оуготови дшѣ свою во искѣшеніе.

3) на початку власних імен (назв): **Бгѣъ, Гдѣъ, Ісѣ, Хсѣ, Адам, Єва** та ін.;

4) у словах на означення чинів (напр., **Царь, Патріарх, Воевода**), наук (напр., **Грамматіка, Філософія**), частин мов (напр., **Имѣ, Мѣстоименіе**) тощо.

У київському «Синописі» власні імена в тексті відіграють важливу роль не лише як засоби ідентифікації особи чи певного поняття, а й як елементи, що допомагають простежити за розвитком орфографії. Правопис імен у церковнослов'янській традиції, зокрема в досліджуваній пам'ятці, зберігав архаїчні форми, підпорядковувався традиціям кириличної графіки, а також нормам, закладеним граматиками XVII століття, особливо авторитетною «Граматиною» 1619 р.

Проаналізуємо вживання великої літери у власних назвах, що містяться в київському «Синописі». У розгляді нашого матеріалу ми дотримуватимемося такої послідовності: спершу будуть подані правила з «Граматики» М. Смотрицького (згідно з кожним пунктом розділу «Правила орфографії») та наведено відповідні приклади з тексту досліджуваної пам'ятки, далі — наявність/відсутність, відповідність/невідповідність цих правил правилам сучасного українського правопису. Також буде висновок про те, чи збігається / зберігається / відрізняється правопис розглянутих власних назв із правилами, викладеними в «Граматиці» 1619 р. та правилами нової редакції Українського правопису. Для аналізу використано відібрані лексеми з 22 сторінок «Синопису», до контрольного тексту ввійшло 17 розділів «Синопису» 1674 р.:

1) **О НАРѢЧІИ МОСКВЫ** Нарѣда, и Црѣтвеннаго Града (Синопис, с. 1-2);

2) **О КОЗАРЄХЪ** (Синопис, с. 2-3);

3) **О ПОЛОВЦАХЪ, ПЕЧЕНЪГАХЪ, ИТВАЛЕХЪ, и Цимбрахъ** (Синопис, с. 3);

- 4) **Ѡ** ПРЄСЛАВНОМЪ КЄРХОВНОМЪ и Кєєгѡ нарѡда Руссїйскагѡ Головномъ Градѣ КІЄВѢ и ѡ началѣ єгѡ (Синописис, с. 3-5);
- 5) **О** ПЄРЄОНАЧАЛНЫХЪ КНАЗЄХЪ КІЄВСКИХЪ. и ѡ Созданїи Града Кієва и имени єго (Синописис, с. 5-6);
- 6) **О** СМЄРТИ КІА ЩЄКА, и ХОРЄКА. и ѡ Наслѣдїи ихъ по нихъ (Синописис, с. 6-7);
- 7) **Ѡ** СЕМ КОГДА РУССИ ПІСМЄН знати начаша (Синописис, с. 7-8);
- 8) **ЄЩЄ** **О** РУСИ или РОССІАНЄХЪ, в Полѹнощнхъ Странахъ, и ѡ Великомъ НОВГОРОДѢ (Синописис, с. 8-9);
- 9) **О** КНАЖЄНІИ РУРИКА з Братїєю в Руссїйской Земли (Синописис, с. 10);
- 10) **О** ОБКОЛДѢ И ДИРѢ ПЛЕМЕНИ Кієвомъ, какѡ начаша Кнажити в КІЄВѢ (Синописис, с. 10-11);
- 11) **О** КНАЖЄНІИ ИГОРЯ РУриковича съ Олгомъ Племенникомъ (Синописис, с. 11-12);
- 12) **О** ВЛАДѢНІИ ОЛЕГОВОМЪ в Кієвѣ, и ѡ смерти єгѡ (Синописис, с. 12-14);
- 13) **О** КНАЖЄНІИ ИГОРЯ РУриковича в Кієвѣ, по ОлгѢ (Синописис, с. 14);
- 14) **О** КНАЖЄНІИ ВЄЛИКА Кнгинѣ Ольги на Кієвѣ (Синописис, с. 15-16);
- 15) **Ѡ** ПЄРЄОМЪ ПОХОДѢ ОЛГИ къ ДРЕВЛЯНѡМЪ (Синописис, с. 17-18);
- 16) **Ѡ** ВТОРОМЪ ПОХОДѢ ОЛГИНОМЪ къ ДРЕВЛЯНѡМЪ (Синописис, с. 18-19);
- 17) **О** ПОХОДѢ ОЛГИ къ ЦриградѢ, и ѡ Кршенїи ЄА (Синописис, с. 19-22).

У «Граматиці» Мелетія Смотрицького значну увагу орфографічним правилам, зокрема вживанню великої літери після крапки. Відповідно до цього правила, кожне нове речення, абзац чи інша структурна частина тексту мають

починатися з великої букви, що, власне, відповідало нормам тогочасного письма й сприяло зрозумілості тексту.

У київському «Синописі» 1674 р. автор (або автори) здебільшого використовує велику літеру після крапки, що відповідає традиції, закладеній у граматиці М. Смотрицького. Наведемо декілька таких прикладів (лексеми, що відповідають правилу, тобто написані з великої букви після розділового знака крапки, виділено жирним шрифтом):

О НАРЪЧІИ МОСКВЫ Нарѡда, и Црѣственнаго Града. **Нарѣчіе** то Москва, ѿ Имени Праѡца Мосѡха из(ъ)шѣдшее, аще ѡно искѡни вѣстно дрѣвны(м) Лѣтописцемъ вѣ (...)
(с. 1); Трѣтій вратъ Корѣвъ, или Хорѣвъ созда̀ Градъ такожде ѿ своѣго имени Хоревіцѡ, апотѡм(ъ) Бѣышгородъ прозвася. **Сестра̀** же ихъ Ливедъ, над Рѣкою Ливедю свой ѡсади полѡжши, таможе и Городъ на пригоркѡ вѣсокомъ съгради ѿ своѣго имени Ливедъ (с. 6); И такъ по совѣту Гостомысловъ съвѣстася. **Прійдѡша** на прошешеніе Россѡвъ Кнѡзїе Варѡзтїи, Три ро(д)нїе Братїа (...) (с. 9); Сїнезсѣ ѡб(ъ)лѣт(ъ) страны Россїйскїа на(д) вѣлѣнымъ ѡзеромъ, над(ъ) нїм(ъ)же севѣ Городъ и Столицѡ созда̀. **И** Трѡворъ воспрїа Кнѣженїе Псковское, Столицѡже свою заложї, в(ъ) Сѡворцех(ъ) или в(ъ) Изѡорскѡ (с. 10); По сѣмъ ходї Олегъ Бойноѡ въ двѡ тисѡшъ Кораблей к(ъ) Црїградъ, егѡже Кѣсаръ Грѣцкї Левъ Прем(д)рѣый немѡгїи истерпѣти, оумѡкчї дарами и ми кзпї. **Олегъже** прїемъ Дары , и возложї Давь на Грѣки (...) (с. 13); Кѣсар(ъ) же прїлѣт(ъ) ю блгоговѣнно, и Чест достѡйную воздавѡше. **Возвѡж(д)ши**же Красотѡю, славою, и Храбростїю еѡ, и широтѡю Гѣдрствѣ Россїйски(х), речѣ к(ъ) ней (...) (с. 20); Дѣтѡда ѿ Саѡла, Данїїла ѿ оѡст(ъ) Лѡвѡвъ. **Трїех(ъ)** Отрѡк(ъ) ѿ пѣци (...) (с. 21-22) та ін.

Проте подекуди трапляються відхилення від цього правила, коли після крапки слово (найчастіше – сполучник) починається з малої літери (лексеми, що не відповідають правилу, виділено жирним шрифтом):

И такъ Величеством славы Прѣсла Кнженїа ѿ Владимира Града пренесена, Бгоспасаемый Градъ Москва прослависа. и Прародительное внемъ Имя Мосоха въ Народѣ Россійскымъ шновиса (...) (с. 2); По семъ ѿпсетиса Днепромъ і прїйде къ СЛАВАНОМЪ идеже ниѣ Великій Новгородъ. и ѿтѣдѣ чрезъ землю Карлжскую псетиса до Рима, ѡ чомъ въ Житїи егѡ широчае (с. 4-5); ѡ чомъ всѣ Лѣтѡписци Латинскїи, и Греческїи, и Пѡлскїи сѡглашаютсѡ. такъ и Стрийковскїй гасѣ изобразетъ (с. 8); Егдаже Древлане всѣ оупишасѡ, авїе внезапѣ повелѣ ихъ своимъ на то оустроеннымъ людемъ, посѣщи, и пѡгибе Древланъ вто время Пятъ тисѡщъ. и такъ шга снѣснаши съ Кровїю древланскю свадѣ, возвратиса в Кїевъ (с. 18); Бидѡщи же премдраѡ Кнѡгина Олга, такъ нездобъ взѡти Града пристѣпани, Бдасѡ къ хитростномъ промышлѣ. и Посла къ всѣмъ Гражданымъ гла (...) (с. 18); Древлане же ни вочто сїю дань такъ женьска разума вмѣнше, авїе тѣ съ велїимъ тѣпанїемъ исполниша. а Олга всѡкомъ Голѣ, и Кравїю повелѣ въ ошибѣ и в крила оуправити оустроеннымъ фителѣ (...) (с. 19).

Випадки вживання малої літери після крапки, вочевидь, можуть свідчити про: 1) вплив рукописної традиції, у якій не завжди суворо дотримувалися регламентованих правил орфографії та пунктуації; 2) варіативність правописних норм.

Загалом у «Синописі» 1674 р. все ж домінує дотримання правила вживання великої літери після крапки, уперше засвідчене в «Граматиці» М. Смотрицького. У сучасному українському правописі це правило також залишається незмінним: «З великої букви пишемо перше слово в реченні після крапки: Бухта звалася Соколиною, виселок теж звався Соколиним. Хто від кого назву перейняв, ніхто не знав (М. Трублаїні)» [53, с. 71, пар. 45].

2.2 Релігійні терміни: написання з великої/малої літери

Компілятивний за своєю природою твір «Синописис» досить багатий на лексеми, пов'язані з вірою. Різноманітні релігійні терміни, тобто слова та вирази, що стосуються вірувань, богослужіння, духовних осіб, священних текстів, церковних традицій, свят тощо, відіграють важливу роль у змістовому наповненні тексту. За допомогою цієї групи лексики у «Синописисі» особливо виразно підкреслено роль християнства у формуванні Русі — християнська віра розглядається як головний стрижень державності та духовності.

Окремої уваги потребує аналіз правопису релігійних понять у творі, що має чимало особливостей. Використання великої або малої літери при написанні лексем цього семантичного поля залежить від низки факторів, як-от контексту, безперечно, граматичних норм того часу і навіть від сакрального значення того чи того слова.

Звернувшись до «Граматики» М. Смотрицького, бачимо, що автор урегульовує написання з великої літери різних груп лексем. Однією з них є власні імена (назви), що, незалежно від позиції в реченні, слід писати з великої букви, наприклад, Б҃ъ, Гдѣ, Ісѣ, Хсѣ, Ядам, Єва та ін. [46]. Однак автор не деталізує класифікацію власних імен, поділяючи їх на окремі групи, тож ономастичний простір узагальнений і не є категоризованим.

У «Синописисі» переважно дотримано правила, поданого в «Граматичі» 1619 р. щодо написання релігійних понять із великої літери. Наведемо приклади лексем цього семантичного поля, що відповідають правилу М. Смотрицького, виокремивши конкретні групи релігійних понять у тексті.

Велику літеру (незалежно від позиції слова в тексті) використано в таких релігійних поняттях, що вживаються на позначення:

- 1) імен Бога, Ісуса Христа, інших божеств тощо (теоніми): Ісѣ Хѣ, Ісѣ Хрѣста, Гдѣ Б҃ъ, (над) Богомъ, Хѣва, Гдѣ Бѣ; (кѣ) Хѣ;

- 2) назв священних книг (писань): *Євѣлїє* (Євангелїє), *Євѣлїє* *Гда*, (*Бжѣтвенное*) *Писанїє* (Святе Письмо);
- 3) біблійних імен (персонажів), імен святих, пророків, апостолів тощо: *Япѣтѡлѣ* *Яндрей* *Первозваннѣй*, *Япѣтѡла* *Яндреа* *Первозванногѡ*, *Ной* (останній із допотопних старозавітних патріархів), *Нол*, *Лот* (племінник Авраама), *Лота*, *Мойсей* (пророк), *Мойсеа* *съ* *Иилеа*, *Двѣда*, *Данїла*, *Мосох* (онук Ноя), (*Има*) *Мосоха* (*Праѡца*) *Мосоха*, *стагѡ* *Нїколѣ*, *Стѣх* (*Рѡссїеских* *Москавских*) *Чѡдотѡворцевѣ*, *Япѣтѡли*;
- 4) власних назв церков, монастирів, храмів, приходів, місць поклоніння тощо (еклезіоніми): *Цркѡвѣ* *Воздвиженїа* *Крѣста* *Гѣдна*, *Цркѡв* *Стѣгѡ* *Нїколѣ*, *Цркѡвѣ* *Стѣгѡ* *Нїколѣ*, (*за*) *Цркѡвою* *Стѣгѡ* *Иринѣ*;
- 5) релігійних свят: (*по*) *Вознесенїи* *Гѣда*, (*от*) *Рож(д)ества* *Хѡа*, (*в* *РокѢ* *от*) *Рождества* *Хѡа*, (*Лѣта* *от*) *Ржѣтва* *Хѡа*, (*кѣ*), *Крщенїем* *Стѣм* (слово «хрещення» як частина назви християнського свята).
- б) назви церковних посад (титулів): *Патрїархѣ*, *Патрїарх*, (*кѣ*) *Стѣкїшемѣ* *Патрїасѣ*.

У сучасному українському правописі в розділі «Власні імена людей, міфологічних осіб, клички тварин» написання релігійних назв з великої букви регламентується окремими параграфами. Згідно з правилами правопису цих лексем, «з великої букви пишемо власні назви, які стосуються:

- 1) релігії: *Исус Христос*, *Брахма*, *Будда*, *Магомет*;
- 2) міфологічних істот і божеств: *Антей*, *Аполлон*, *Афіна*, *Ахіллес*, *Венера*, *Молох*.

Примітка 1. Родові назви, які стосуються міфології та релігії, пишемо з малої букви: *ангел*, *архангел*, *демон* ...» [53, с. 75].

Також відповідно до сучасного правопису з великої літери пишемо імена апостолів, пророків, святих у християнстві, прикметники, утворені від слів Бог, Господь [53, с. 83].

У «Граматичі» М. Смотрицького таких деталізованих правил автор не подає, однак у «Синописі» правопис цих власних релігійних назв та прикметників, утворених від лексем на позначення Бога, збігається із нормами сучасного правопису, наприклад: Іс Хрѣста, Гдѣ Бѣтъ, (над) Богомѣ, Гдѣ Бѣтъ; (Благодатію) Бжїію, Бжїа, Бѣоспасаетѣй.

Відповідно до правил чинного українського правопису, «з великої букви пишемо назви релігійних свят і постів, а також окремих днів, що стосуються цих періодів» [53, с. 83, пар. 53, п. 3,]. У контрольному тексті «Синопису» зафіксовано лексеми, що відповідають цьому правилу, хоча в час написання твору норми правопису геортонімів (назв свят, урочистостей тощо) чи окремо релігійних свят не були чітко окреслені: Вознесєніи Гѣда (сучасна назва і правопис свята — Вознесіння Господнє), (в Рокѣ от) Рождєства Хва (сучасна назва і правопис свята — Різдво Христове).

Також у тексті досліджуваної пам'ятки займенники, ужиті замість слів Бог, Божий, написані з великої літери, що відповідає сучасному правопису [53, с. 82, пар. 53, п. 2, примітка 2]: Ёгѡ, Имѡ Ёго.

У київському «Синописі» правопис назв культових книг збігається з сучасними правописними нормами — їх пишемо «з великої букви і без лапок»: Ёвѣліє, Ёвѣліє Гда, Бжѣтвенное Писаніє.

Відповідно до правил нового українського правопису, що стосуються написання назв, пов'язаних із релігією, «слова *апостол*, *блаженний*, *мученик*, *преподобний*, *святий* та ін. пишемо з малої букви: *апостол Матвій*, *блаженна Феодора*, *преподобний Серафим Саровський*, *свята великомучениця Варвара...*» [53, с. 82, пар. 53, п. 2, примітка 1]. Проте у «Синописі» написання

цих лексем відрізняється від сучасного, адже в тексті є чимало родових назв, що написані з великої букви. Вочевидь це пояснюється традиціями тогочасної орфографії, де важливі поняття, релігійні зокрема, часто пишуться з великої літери для підкреслення їхньої значущості. Наведемо приклади родових назв, що за сучасними правописом мали б писатися з малої букви, але в тексті XVII ст. вживаються з великої: *Япѣтѡлѣ Андрей Первозваннѣй, Япѣтѡла Андреа Первозванногѡ, Япѣтѡли, Япѣлѣ, Япѣтѡла, Прѣдѡнагѡ Нестора Печерскагѡ, Стѣхѡ Руссїйскихъ Москавскихъ Чюдотворцевѣхъ, Стѣхѡ Николи, (къ) Стѣхѡшеиѣхъ Патрїасѣхъ, Стѣхѡшѣй Очѣ.*

Збігається з нормами чинного правопису написання у проаналізованому фрагменті тексту найменувань найвищих церковних посадових осіб, як-от «Вселенський Патріарх, Католикос-Патріарх усієї Грузії, Святїйший Патріарх Київський і всієї Руси-України» [53, с. 84, пар. 53, п. 6]. У «Синописі» з великої літери написані такі лексеми цієї групи: *Патрїархѣхъ Цриградскїй Полїевект, (къ) Стѣхѡшеиѣхъ Патрїасѣхъ Блѣвенїа* тощо. Водночас правопис цих лексем у досліджуваній пам'ятці відповідає й правилам, окресленими М. Смотрицьким у розділі «Правила орфографії». Відповідно до норм «Граматики» 1619р. з великої літери потрібно писати слова на означення чинів, напр., *Царѣ, Патрїархѣ, Єпїскѣпѣхъ, Коевода* тощо, що дотримано в київському «Синописі».

Відповідно до пункту 7 параграфу 53 сучасного правопису, «з великої букви пишемо всі слова, крім родових найменувань, у назвах монастирів, церков, ікон: *Києво-Печерська лавра, Михайлівський Золотоверхий монастир, Володимирський собор, Кирилівська церква...*» [53, с. 84]. У «Граматиці» Мелетія Смотрицького відсутня кодифікація норм написання таких лексем, відтак у київському «Синописі» бачимо відмінне від сучасного правопису написання назв церков, особливо — родових найменувань, що теж пишуться

в тексті з великої літери: Црковъ Боздвиженїа Крѣта Гѣдна, Црков Ст҃гѡ Нїколъ, Црковъ стагѡ Нїкѡлъ, (за) Црквою ст҃гѡа Ирїны.

Можна припустити, що однією з причин уживання великої літери в родових найменуваннях спричинено впливом церковнослов'янської традиції, згідно з якою загальні назви, зокрема релігійні терміни, мали особливий статус, тому часто писалися в текстах з великої букви як знак шанування. Звісно, впливовою також є відсутність усталених норм правопису, радше навіть єдиного закріпленого правопису, особливо щодо вживання великих і малих літер у власних і загальних назвах, а також родових найменуваннях.

У фрагменті тексту «Синопису» 1674 р., обраного для аналізу, зафіксовано написання релігійних понять, що не є власними назвами, з великої букви. Це не відповідає ні «Граматиці» 1619 р., ні правилам нової редакції «Українського правопису». Найчастіше загальними назвами, що написані з великої літери в контрольному тексті є іменники, наприклад: Благочестїем, Бл҃свенїа, Б҃крою, Д҃ха, Б҃крѣ (же) Хрѣстовой, Хрѣтіане, Црковъ, Црковъ, Крѣтъ, Бл҃свенїе, (кѣ) Б҃крѣ, Б҃кры, (на) Нѣса, (под) Нѡм, Пр҃рчествїю, (Стителскими) Млтвами, (кѣ) Кр҃щенїю, (ѡ) Кр҃щенїи, (от) Ст҃гѡ Кр҃щенїа («хрещення» як загальна назва релігійного обряду); рідше — прикметники, дієслова й дієприслівники: Бл҃свенна, Гѣдна, Православных (Цр҃ей), Хрѣтіанскагѡ, Ст҃кѣйшїй (Оче), (Б҃кры ваша) Хрѣтіанскїа, (Б҃крѣ) Хрѣтіанстей, (въ Законѣ) Хрѣтіанстемъ; ѡ Крѣтилса; Окрѣсившиса (охрестившись) тощо. Найменш частотними є прикметники, що перейшли в іменники та прислівник: Крѣтн҃ю, Кр҃ченгѣй, Пр҃рчески (пророцьки).

Робимо узагальнений висновок, що в контрольному тексті «Синопису» 1674 р. з великої літери також пишуться лексеми на позначення абстрактних понять із теологічної сфери, богословські терміни тощо.

2.3 Правопис антропонімів і слів на означення титулів, чинів

Як було зазначено раніше, київський «Синопис» 1674 р. яскраво демонструє мовні особливості тогочасної писемності. Вартими уваги в тексті є антропоніми — власні імена людей, як-от імена, прізвища, по батькові тощо. Їхній правопис засвідчує певний перехідний етап у розвитку мови (церковнослов'янської української редакції), нерідко — збереження церковнослов'янських традицій і водночас певні зміни в словоформах, а також варіативність написання того чи того антропоніма.

Уведення в текст низки власних імен людей допомагає створити послідовний і логічний виклад згаданих історичних подій. Більше того, автор (або автори) досліджуваної пам'ятки використовує особливу групу антропонімів, як-от імена літописців, хроністів, істориків тощо (напр., *Нѣсторъ Печѣрсчій, Нѣстора Печѣрскагѡ* та ін.) задля підтвердження правдивості своїх тверджень при викладі матеріалу.

Розглянемо специфіку написання антропонімів у творі у порівнянні з «Граматиною» М. Смотрицького та сучасним правописом. У досліджуваному фрагменті тексту «Синопису» 1674 р. власні імена людей зазвичай пишуться з великої літери, що відповідає традиції церковнослов'янських текстів, правилам тогочасних граматик. Збігається їх написання і з нормами, прописаними «Граматиною» 1619 р.: відповідно до першого правила в розділі «Правила орфографії», з великої букви пишемо «именъ собствѣныхъ: такѡ ( ) *Адам, Евѣ: и прочѣ*» («власні імена, як: (...) Адам, Ева та ін.») [46]. М. Смотрицький не деталізує норм написання жодних інших власних імен людей, як-от прізвищ, по батькові й т. ін., однак вважаємо, що їх правопис відповідатиме зазначеному вище правилу; так само в реальній писемній традиції вони зазвичай писалися з великої літери.

Сімнадцять проаналізованих розділів у «Синописі» 1674 р. містять такі антропоніми (особові імена, патроніми тощо), написані з великої літери,

відтак правопис яких збігається з правилом «Граматики» Мелетія Смотрицького:

- особові імена (біблійні імена, імена князів, історичних осіб, святих, літописців і т. ін.): Мосоха, Олга, Єлена, Владимир, Кій, Кый, Щекъ, Щокъ, Коревъ, Хоревъ, Ливедъ, Ливедъ, Радим, Баткѡ, Дѡлѣпа, Ѡсколдъ, Диръ, Гостомысл, ГостомысловѢ, РѢрик, ЄнаѢсъ, ЄінеѢсъ, ТрѢворъ, Триворъ, (по) КромеровѢ, РѢрикъ, ЄінеѢсъ, РѢрика, (Кнѡза) Кіѡ, Ѡсколдъ, Щека, Хорєва, Игѡръ, Игор, Олег, Ѡсколд, Ѡсколда, Дира, Олегъ, (въ) Ѡсколдѣ и Дирѣ, Игорѡвѣ, Олегѣ, ОлегѢ, Игоръ, КранциѢсомъ, съ Олгою, Игор, Олгови, Игорѡ, (къ) Олзи, ИгорѡвѢ, (къ) Олзѣ, Игорѡви, Игорѡ, (над) Игорѡм, (съ) Свѣтѡславоѡм, Гостомысла, Константина, Іѡанна, Олгѡ, Єленою, Олгаѣ, Полїєвкт, (Лѣтописца) Зонари, Ѡеѡфілакт, Єлена, Єленѡ, ЄленѢ, Єленаѣ, Свѣтѡславъ, (ѡ) СаѢла;
- імена по батькові (патроніми): Іѡана Даниловичѡ, Свѣтѡслав Игорѡвичъ, Игѡра РѢриковичѡ, Игорѡ РѢриковичѡ, (от) Игорѡ РѢриковичѡ, Игор РѢриковичъ, (з) Свѣтѡславоѡмъ Игорѡвичѡмъ, Свѡтѡславоѡмъ (или) Свѣтѡславоѡмъ Игорѡвичѡмъ, (по) Стрийковскоѡ, Стрийковскій, Іѡанна Земиски, Лєѡѡѡ (Сѡна).

Велика літера в сучасному правописі регламентується відповідно до правил, що охоплюють уживання її в різних випадках. Згідно з розділом «Власні імена людей, міфологічних осіб, клички тварин» «з великої букви пишемо власні імена людей, по батькові, прізвища, псевдоніми, прізвиська [53, с. 74, пар. 49, п.1].

Зазначимо, що в досліджуваному фрагменті київського «Синопису» 1674 р. є складені власні назви людей, написані з великої літери. Вочевидь, написання відповідало загальним традиціям написання прикметників, що входять до таких назв, адже в «Граматиці» 1619 р. відповідне правило чи

пояснення відсутнє. Однак це регламентовано сучасним українським правописом: «З великої букви пишемо: 2) прикметники, що входять до складених власних назв людей як імена-характеристики: *Володимир Великий, Всеволод Велике Гніздо, Данило Галицький ...*» [53, с. 76, пар. 49, п. 9]. Приклади таких складених власних назв людей в «Синописі»: **ЛѢВЪ Прѣмдрѣый, (сѣ) Олгою Прѣмдрою.**

Як було зазначено раніше, згідно з правилами «Граматики» М. Смотрицького, з великої літери потрібно писати слова на означення чинів, як-от **Царь, Патрїарх, Єпискпъ, Коевода** тощо, що цілком дотримано в київському «Синописі».

Водночас у тексті досліджуваної пам'ятки фіксуємо дві лексеми цієї групи (назви посадових осіб), написання яких відрізняється від написання, зазначеного в «Граматиці» і в чинному правописі — лексеми «цар» і «князь». У «Синописі» словоформи обох лексем регулярно й незалежно від позиції в реченні пишуться з великої літери: **Православнѣхъ Црѣй, Црицею Єленою, Кнагина Олга, Кнази, Кнзъ Овѣтослав Игоревичъ, Кназіє Рѣссійскїи, тѣ Кназіє, Кназіє Рѣссійскїи, Кназѣй Рѣсскїихъ, Кназіє, Кнза Полскагѡ, вѣ Кназа, Кназіє, Каразстїи, (оґ) Рѣрика Кназа, Кназа Кїевскагѡ, Великѡ-Новгородскагѡ Кназа Рѣрика, Кнзѣй Рѣссїскїихъ, от Кнзѣй Каразскїихъ, кѣ Олзѣ Кнгинѣ, Кназю.**

Складені назви титулів, чинів і т. ін. так само пишуться з великої літери: **Беликаа Кнгина Олга, (до) Беликїхъ Кнзѣй Московскїихъ, Беликїй Кназ Игор Рѣриковичъ, Беликаа Кнагина Олга, (до) Беликагѡ Кнза Ивана Даниловича, Беликїй Кнзъ Овѣтослав Игоревичъ, Кесарѣ Греческїй, Кесарѣ Грѣцкї (ЛѢВЪ Прѣмдрѣый), Кесарѣ Греческагѡ, Беликаа Кнгина Кїевскаа и всеа Рѣссїи Олга, Црицы Греческїа Єленѣ.**

Тож за М. Смотрицьким, назви чинів пишуться з великої букви, а ось згідно з сучасними правилами правопису цієї групи слів, «з малої букви пишемо також назви титулів, рангів, чинів: *барон, герцог, королева, імператор, князь, колезький асесор, король, принцеса, цар, шах*» [53, с. 87, п. 1, примітка 2].

Отже, робимо загальний висновок, що написання антропонімів у «Синописі» 1674 р. збігається також і з нормами чинного правопису, а правило написання власних імен людей з великої літери загалом зберігається від «Граматики» М. Смотрицького до сучасного українського правопису.

2.4 Правопис топонімів та етронімів

Серед значної кількості власних назв у досліджуваній пам'ятці важливе місце посідають топоніми, що визначають топос — просторовий чинник твору. У «Синописі» 1674 р. простежимо за написанням з великої букви таких різновидів топонімів:

- 1) гідроніми (назви водних об'єктів), серед яких окремо розглянуто:
  - потамоніми (назви річок),
  - пелагоніми (назви морів),
  - лімноніми (назви озер);
- 2) ороніми (назви форм рельєфу);
- 3) ойконіми (назви населених місць), серед яких виокремлено:
  - астіоніми (назви міст);
- 4) хороніми (назви будь-яких територій).

Топоніми в досліджуваній пам'ятці пишуться з великої літери відповідно до тогочасних граматичних й орфографічних норм. Однак саме в «Граматичі» правила правопису цієї групи лексики не окреслені. Тож основні принципи написання топонімів з великої букви у київському «Синописі»

1674 р. зумовлено традицією використання великої літери для власних імен. Наведемо виокремлений з контрольного тексту топонімікон:

1) гідроніми як назви водних об'єктів, до групи яких належить:

- потамоніми: (над) Р'ккою Москвою, (над) Доном(тъ), Болгою Р'ккою, (над) Богомъ (р'ккою), (над) Дн'кпро(м), Десною, Госною, Реки Дн'кпра, Дн'пра, Дн'промъ, (берегам) Дн'провымъ, (надъ) Р'ккою Дн'кпромъ, (над) Р'ккою Либедю, (над) Рекою Болгою, (над) Богомъ (річка Буг), (надъ) Болхвою (р'ккою), Дн'пра;
- пелагоніми: (над чорнымъ) Морем, (над морем) Балтійским, Барджское море;
- лімноніми (назви озер): (над) езеромъ Мештис, (на Островѣ) Озера Лагуди, (на) Б'кломъ озери;

2) ороніми: (на) Гурты Кіевскія, (на) Гор'кже Шекавица или Шковица, на гор'к Шковици, на Гор'к, (къ) Гвра(м), (на т'кжде) Гурты, на сихъ Гврахъ,

3) ойконіми:

- астіоніми (назви міст): Москва, (ѡ) Владиміра Града, (в) Москвѣ Градъ, Бгоспасаемый Градъ Москва, Главна Города Б'клов'кскъ, Б'клавъ Кежа, Очаковъ, Перекопъ, Преславный Гра(д) Кіевъ, Херсона, (въ) Римъ, Градъ Великъ, Великій Новгородъ, (до) Рима, Градты и М'кста, Городъ и М'ксто (...)**Имени КІЄВЪ**, Града Кіева, Кіева Градъ, Градъ Хоревницѣ, Б'ышгородъ, Городъ Либедъ, Кіевомъ, Новгвордъ Великій, Великій Новгвордъ, (в) Велико(м) Новгород'к, (в) Сворцех(тъ), (в) Изборскѣ, (къ) Цриградѣ, Градъ Кіевъ, (ѡ) Кіев'к, (в) Кіев, (къ) Цриградѣ, (къ) Кіевѣ, (в) Кіев'к, (в) Кіевъ, (в) Черн'кговъ, (в) Новгородъ Великій, (в) П'шлцк'к, (в) Р'штовъ, (в) Любечъ, (на) Великомъ Новгород'к, Псков'к, (от) Пскова, (в) Коростени,

Искорост(ъ), (въ) Главнѣм мѣстѣ Коростени, Искорести, (до) Коростенѧ,
(до) Главногѡ (града их) Коростенѧ, Град Кіев, Градѣ Цригородѣ.

4) хороніми як власні назви будь-якої території, регіону, адміністративно-територіальні одиниці, країни тощо: Рѡссїи, Рѡссїєю, Рѡссїйскихъ земляхъ, Кригъ Болгын, Подол, Подлѡше, Литва, Жмодь, (въ) Европѣ, (землю) Карѡжскѡю, Рѡссїѧ, (на) Кнѡженїе Рѡсское, (въ землю) Рѡскѡю, Гдѣрство Рѡское, Кнженїе Великоновгородское, странгы Рѡссїйскїѧ, Кнженїе Псковское, Кїевскою землею, Кнѡзствы Рѡссїйскими, Кнѡженїй Рѡссїйскихъ, Рѡссїскими Кнѡзствы; (на) Гѣдрствѣ Кїевскомъ, Новгородскомъ, Псковском, Изворском, Бѣловзѣрском; (всѣ) Гѣдарства Рѡссїйскїи, Кнженїи Рѡссїйскими, Гѣдарствъ Рѡссїйскихъ, Црѣтвіи Гречестѣм;

5) назви степів: (от) Дикихъ Поль.

На основі виокремлених топонімів у фрагменті досліджуваного тексту можна зробити висновок, що назви географічних об'єктів у «Синописі» 1674 р. поділяються на дві основні групи:

- 1) загальні назви, що позначають т. зв. категорії об'єктів та вводять у певну систему понять, наприклад, Рѣка (рѣка), странгы, Кнѡженїе, Городѣ (Мѣсто), Єзера (езерѡ) тощо;
- 2) індивідуальні, що є унікальними найменуваннями конкретних місць, як-от Преславнѡй Гра(д) Кїевъ, Литва, Бѣлѡѧ Бежа, Очаковъ, Перекопъ, Херсон, Римъ та ін.

Для встановлення відповідності / невідповідності написання топонімів у київському «Синописі» порівняно з сучасними нормами звернемося до чинного правопису. В одному з його розділів, а саме «Правопис географічних та адміністративно-територіальних назв» зазначено, що «з великої букви пишемо географічні власні назви (незалежно від кількості їхніх складників),

крім службових слів і родових назв (затока, мис, море, острів, пік, хребет тощо: *Азія, Азовське море, Антарктида, Балканський півострів...*) [53, с. 77, пар. 50, п. 1]. До правила додано примітку: «Коли означуване слово, що входить до географічної назви, не є родовим найменуванням, то його пишемо з великої букви: *Біла Церква (місто), Біловезька Пуца (заповідник) ...*» [53, с. 77, пар. 50, п. 1]. У досліджуваному тексті бачимо відповідність цьому правилу, тож такі топоніми, насамперед астіоніми (назви міст) написані з великої літери: **Бѣлаѧ Бѣжа, Великій Новгородъ, Владимиръ Град(ъ).**

Написання родових назв, що входять до складу географічних власних назв, у «Синописі» 1674 р. подекуди відрізняється від сучасного. Насамперед, уживання великої літери є дещо непослідовним, адже частина родових найменувань пишеться з великої букви й не відповідає чинним нормам, наприклад: (над) Рѣкою Москвою, (надъ) Рѣкою Днѣпромъ, (над) Рѣкою Либедю, (над) Рѣкою Болгою (потамоніми); Єзера Лагуди (лімнонім); (на) Горѣже Шевавица или Шковица (ороніми); Преславный Гра(д) Кіевъ (астіонім).

Частина таких родових назв топонімів написана з малої літери, що збігається з сучасним правописом, наприклад: на горѣ Шковици (оронім); (над) Богомъ (рѣкою), (надъ) Болхою (рѣкою) (потамоніми); (над) езеромъ Мештис, (на) Бѣломъ озері (лімноніми); на горѣ Шковици (оронім); (въ) Главномъ мѣстѣ Коростени, (до) Главного града ихъ(ъ) Коростенѧ (астіоніми). Загалом, у «Синописі» значно частотнішими є топоніми, у яких родові назви пишуться з великої літери.

Назви країн, адміністративно-територіальних одиниць тощо у «Синописі» пишуться з великої літери: **Кримъ, Болгын, Подол, Подлаше, Литва, Жмодь, (въ) Европѣ, Россія, Книженіе Великоновгородское** та ін. Написання цієї групи лексики відповідає й чинним нормам правопису: «Назви держав пишемо з великої букви. Якщо назва держави чи автономної республіки складається з

кількох слів, то всі слова пишемо з великої букви: *Автономна Республіка Крим, Арабська Республіка Єгипет, Китайська Народна Республіка ...*» [53, с. 78, пар. 50, п. 6].

Написання назв сторін світу в досліджуваній пам'ятці не збігається із сучасними нормами, відповідно до яких «назви сторін світу: захід, південь, північ, схід, норд-ост, південний захід — звичайно пишемо з малої букви. Якщо ці назви вжито на означення країн, народів, регіонів, тоді їх пишемо з великої букви: *Далекий Схід, Західна Україна, країни Заходу...*» [53, с. 79, пар. 50, п. 10]. У київському «Синописі» 1674 р. лексеми цієї групи написані з великої літери, наприклад: в *Полѣноцнѣхъ странахъ; (на всѣхъ Кнженіахъ и земляхъ Россійскихъ) Восточнѣхъ, Полѣноцнѣхъ, и на Полѣдне лежащихъ.*

Отже, аналіз орфографічних особливостей топонімів у «Синописі» 1674 р. дає змогу зробити висновок, що правопис географічних назв у пам'ятці здебільшого відповідає сучасним нормам, зокрема щодо написання з великої літери власних назв міст, країн і т. ін. Однак є певні розбіжності у вживанні великої букви в родових назвах, що входять до складу топонімів та в написанні назв сторін світу. Також зафіксовано поодинокі написання топонімів із малої літери (назва річки — *дон(ъ)*).

Важливою для аналізу орфографічних норм української редакції церковнослов'янської мови є етноніми, уведені (автором) (або авторами) у текст досліджуваної пам'ятки. Лексеми на позначення етносу чи етнічної спільності (роду, народу, нації тощо) також виконують вагомую роль у формуванні історичного нарративу, адже допомагають окреслити історію того чи того народу, зв'язки між ними чи навіть боротьбу одне з одним.

У «Граматичі» М. Смотрицького відсутня кодифікація правописних норм етнонімів. У «Синописі» абсолютно всі лексеми цієї групи пишуться з великої літери. Припускаємо, що такий спосіб написання етнонімів виник за аналогією до написання власних назв, від яких вони походять.

У контрольному тексті виокремлено такі лексеми на позначення етносу (етнічної спільності), що пишуться з великої літери незалежно від позиції в реченні: Рѡссам, Рѡсаками, Рѡскихъ(ъ), Козари, Половци, Печенѣги, Итѣлѣги, Цимбри, Татарѡм, (къ) СЛАВѦНОМЪ, (съ) СлавѦнты Великими, Радимчанѣ, Бѣлѣчанѣ, Долѣпанѣ, Лѡчанты, (над) Рѡссамѣ, (съ) СлавѦнамѣ, (ради) СлавѦновъ, Полѣкѡвъ, Пѡлаки, Росси, (къ) Барѣгѡмъ, Барѣги, Рѡссѡвъ, Рѡссѡ, (ѡ) Козарѣхъ, (от) Козарѣй, ДревлѦнты, Греки, Колѡви, (ѡ) Колѡвты, (на) ДревлѦнты, ДревлѦнѣ, (къ) ДревлѦнѡмъ, ДревлѦнѣжѣ, (съ) ДревлѦнты, ДревлѦнъ, Рѡссовъ(ъ).

Згідно з сучасними нормами правопису етнонімів, «назви народів, племен, а також людей за національною ознакою або за місцем проживання пишемо з малої букви: *араби, африканці, латиноамериканці; ацтеки, ірокези, поляни; білоруска, запоріжці, латиш, українка, француз; кияни, львів'яни*» [53, с. 75, пар. 49, п. 6]. Тож у «Синописі» правопис лексем на позначення етносу чи етнічної спільності не збігається з сучасними нормами правопису лексем цієї групи, бо пишуться ці лексеми з великої літери.

2.5 Уживання великої літери в окремих групах лексики

Київський «Синопис» 1674 р. містить чимало лексем, що відповідно до сучасних правил належать до загальних назв, однак у тексті вони пишуться з великої літери. Частина цих слів та їхній правопис з великої букви цілком обґрунтовані, адже відповідні норми засвідчені в «Граматиці» 1619 р.

За «Правилами орфографії» М. Смотрицького, викладеними в його «Граматиці», з великої літери потрібно писати назви мистецтв (в оригіналі — «Хѡдожѣствъ»), як-от «Грамматїка, Логїка, Фїлософїа» тощо, а також назви частин мови, наприклад, «Имя, Мѣстоименїе, Глагол» та ін. [46].

Один із розділів «Синопису» присвячений історії письменства — ѡ ѡЕМ КОГДА РѡССИ ПїСМѦН знати начаша. Виокремлено певні лексеми на

позначення мистецтв та лексики, що входить до того ж семантичного поля, правопис яких відповідає нормам «Граматики» М. Смотрицького, однак не збережений у сучасному правописі. Наведемо приклади таких лексем, написаних із великої букви: Писаніє, Литери, Словеса Язвѣснаѧ (А Б В), (от) Греческагѡ Писаніѧ, (Полакѡвѣ) Письменгѡ, Истѡріѧми, Писаніємѣ.

Окремої уваги потребує низка лексем різної частиномовної належності, що в «Синописі» 1674 р. незалежно від позиції в реченні пишуться з великої літери. У «Граматичі» 1619 р. немає чітких правил щодо вживання великих літер для таких слів, що за своєю природою належать до загальних назв, відповідно й у сучасному правописі відсутні правила й пояснення їх написання.

У контрольному тексті виокремлено низку лексем, що написані з великої літери, правопис яких не можна обґрунтувати відповідно до тогочасних норм, зокрема — «Граматики» М. Смотрицького. Подаємо приклади виокремлених слів, розподіливши їх у відповідні лексико-семантичні групи:

- назви спорідненості та свояцтва: Тріє Братіѧ, Тріє Братіѧ Рѡдніи, Мѡжа Нарочита, Нарочи(т) («знатний») Мѡж(ѣ), Трієхѣ Братіѧ, Три Братіѧ, Мѡжа, Сынѣ, Сын(ѣ), Правнѡкою, з(ѣ) Сынѡм, Жена, (на Грѡвѣ) Мѡжа, (сѣ) Сынѡм, (сѣ) Женами и Дѣтми, Оцѣ, Дщєрѣ, (вѣ) Женѡ, Дщє, (вѣ) Бнѡкахѣ, Матєри;
- суспільно-політична лексика: Прѣтѡлѣ Кнѡженіѧ, Прѣтѡла Кнѡженіѧ, Людїє, Людїѧ, Бѡин(ѣ)скою Силою, Хрѡбрыми Нарѡдѣ, (вѣ) Бѡинскихѣ, Гетманѣ, Кнѡженіѧ, Нарѡда, Властєліна, (вѣ хрѡбрѡсти) Бѡинской, (от) Нарѡда, (от) Колѣна Основатєла, Бѡиною, (под) Властѣ, Бѡиною, Дарѣ, Данѣ, Гривєнѣ, Санѡ Людїѧ, Гонцѣ, Рѣтѣ Дрєвлѡн(ѣ)скѡ, (кѣ) Бѡю, (кѣ всѣмѣ) Гражданѡмѣ, Дѡн(ѣ), Великіѧ Дари, Бѡински, Сѡчїзнѣ, Бѡин(ѣ), Бѡи,

- назви дій, процесів, станів: **Йзишли**, **Прїйдѡша**, **Господствовалъ**, **Госпо(д)ставовѡша**, **Еѣдати**, **Чести** («читати»), (нача) **Владѣти**, **Кнажѣти**, **Совершитъ**, **Пислы**, **Посла**;
- лексика на позначення конкретних або абстрактних об'єктів, явищ, понять тощо (іменники-загальні назви): **Ймени Праѡца**, **Келичеством(ъ)**, **Мужеством(ъ)**, (на) **Кысотѣ Добродѣтелей**, **Слнце**, (по) **Кселеннѣй**, **в(ъ) Полѡхъ**, **Лѣта**, **Начало**, (къ) **Зчиникомъ**, **в(ъ) Житїи**, **Рѡкъ**, **Рѡкъ**, **Ймени**, **Гора**, **Наслѣдники**, (в) **Рокѣ (... Девѡтдесѡтогѡ)**, (в томъ) **Рокѣ**, **Брань**, (къ) **Знаменїе**, **Книги**, **Дѣланїѡ**, (Двома(стѡ)) **Лѣтъ**, **Наслѣдники**, **Прїтчѣ**, **Столицѣже**, **Наслѣдник**, **Наслѣдїе**, **Кона**, **Кѡлсвты**, **Коравлїй**, **Лѣтъ**, (Красною) **Дѣицею**, (от) **Созданїѡ Мїра**, **Едовѡю**, (въ) **Лѡдїѡхъ**, **Посланїе**, **Едовствї**, **Бѡню**, **в(ъ) Бѡнк**, **в(ъ) Бѡню**, **Медѡвъ**, (вторѡго) **Брака**, **Кеселїю**, (къ) **Кеселїю**, **Кѡнами**, **Пѡминъже** («поминки ж»), **Могилѣ**, (сѣ) **Кровїю**, (весь) **Годъ**, **Гѡлѣви**, **Крѡвїи**, **Крѡвїю**, **в(ъ) Крїла**, **Фителѣ**, **в(ъ) Кѣчеръ**, **Крѡвїй**, (от) **Козгорѣнїѡ**, **в(ъ) Стрѡи**, **Коравлїи**, (сѣ Рѣскими) **Болѡри** и **Дворѡнъ**, **Чест**, **Красотѡю**, **Хрѡвростїю**, **Едовъ**, **Коспрїемник(ъ)**, **Йма**, (на) **Пїрѣ**, **ѡ Потѡпа**, **ѡ Содѡмлѡнъ**, **ѡ Фараѡна**, (ѡ оѣст(ъ)) **Лѡвѡвъ**, (в) **Родѣ**, **Могилѣ**, **Козѡв**, **Подкладѡвъ**;
- лексеми на позначення ознак, кількості, послїдовностї кого- або чого-небудь: **Пѣрвѡй**, **Кторѣ**, **Найпѣрвѣй**, **Прародїтелное** (Йма), **Кысочѡйшїй**, **Келикими** (Чѣдесѣ), **Пѣрвомѣ** (Кїй), **Кторомѣ** (Щекъ), **Трѣтемѣ** (Коревъ), **Кторѡй**, **Трѣтїй**, **Пѣрвѡй**, **Кторїй**, **Трїе**, **Инъїе**, **Мужествѣннѣ** и **Хрѡврѣты**, **Старѣйшїй** (Рѣрик(ъ)), **Извѣстное**, **Сицѣвѣѡ**, **Жѣнскъ**, **Нарочїтѣхъ** (Мужѣй), **Пѡтдесѡтъ**, **Пѣрвѣхъ** и **Кторѣхъ**, **Пѡтъ**, (сѣ) **Келикою** (силою), (соѡзъ) **Брѡчнѡй**, **Пѣрвѣѡ**, **Трїеѣ**, **Трѣѣ(ъ)** (врѡтїй).

Також у контрольному тексті «Синопису» 1674 р. з великої літери незалежно від позиції в реченні подекуди пишуться службові частини мови, як-от **Иѡ**, **Ѥгдаже**, **Иѡ**, **Иѡ**, **Ѥгда**.

Отже, можна зробити висновок, що автор (автори) «Синопису» не дотримувався єдиної орфографічної системи, а вдавався до змішаного підходу, зокрема у правописі різних груп лексем, де особливо відчутний вплив не лише церковнослов'янської, а й зарубіжних традицій, насамперед польської історіографії. Порівняння цих норм може бути перспективою майбутніх досліджень. Припускаємо, що в такому випадку вживання великої літери може мати акцентуаційне значення, тобто слугує задля підкреслення важливості певних понять, подій, кількості об'єктів тощо у наративі. Тож подекуди довільний правопис окремих слів із великої букви можна пояснити як спосіб візуального оформлення.

Висновки до другого розділу

Аналіз орфографічних особливостей у контрольному тексті «Синопису» 1674 р. засвідчує, що написання слів великими літерами є одним із способів орнаментативності тексту. Велика буква використовується для візуального виділення смислово значущих одиниць (власних імен, назв етносів, релігійних понять тощо) та забезпечує структурну, акцентуаційну й дидактичну функції.

Відсутність чітко унормованої орфографічної системи в XVII ст. зумовлює варіативність написання лексем різних семантичних груп (антропоніми, етноніми, топоніми, релігійні терміни, слова на означення титулів, чинів та ін.) з великої / малої літери. У тексті простежується вплив традицій церковнослов'янської писемності, зокрема норм, закладених у «Граматичі» (1619) М. Смотрицького, не менш відчутним є вплив орфографії історіографічних джерел європейського походження.

У контрольному тексті пам'ятки також виявлено низку лексем, ужитих із великої букви, написання яких не обґрунтовано в тодішніх нормативних джерелах. Виокремлені слова розподілено в 5 лексико-семантичних груп: суспільно-політична лексика; назви спорідненості та свояцтва; лексеми на позначення ознак, кількості, послідовності кого- або чого-небудь; назви дій, процесів, станів; лексика на позначення конкретних або абстрактних об'єктів, явищ, понять тощо (іменники-загальні назви).

Уживання великої літери в «Синописі» засвідчує не лише синкретичний характер церковнослов'янської мови української редакції, а й демонструє поступовий розвиток орфографічної системи, що згодом вплинув на формування сучасного українського правопису.

РОЗДІЛ 3. ПРАВОПИС СЛІВ РАЗОМ ТА ОКРЕМО

3.1 Учення про клітики: правопис проклітик

Важливим, проте майже не дослідженим у сучасній лінгвістичній науці є питання правопису часток і прийменників, відповідно й питання основних характеристик процесу граматикизації у київському «Синописі» 1674р. Вивчення цих явищ допоможе простежити тодішні мовні тенденції й зміни, що в такий спосіб передували становленню сучасної граматики.

У лінгвістиці термін «граматикизація» розглядається в різних площинах. Достатньо вичерпне визначення цьому явищу запропоновано Е. Траугот [70, с. 645]: «Граматикизація — процес, під час якого лексичний матеріал у високообмежених прагматичних і морфосинтаксичних контекстах набуває граматичної функції та після цього в лексичному матеріалі відбувається розвиток переважно граматичних функцій» [переклад дефініції – Ю. Лисецької: 19, с. 27].

Явище граматикизації найбільш повно описано в працях зарубіжних дослідників. Провідне місце посідають здобутки Х. Андерсена, який також розглядає т. зв. спільнослов'янський на інші періоди й пропонує відповідну термінологію для опису найпоширеніших типів історичних змін у граматиці, пояснює причини, що їх породжують, описує еволюцію часових форм через типологію граматичних змін тощо [59].

У процесі граматикизації відбувається послідовна трансформація мовної одиниці; зокрема слова чи морфеми, що раніше виконували самостійні лексичні функції, починають втрачати свою первісну семантику та набувати нових граматичних характеристик. Тож результатом цього процесу є т. зв. семантичний зсув [68, с. 234], тобто зміна попереднього значення. За текстом «Синопису» можна простежити процеси граматикизації, тобто перетворення аналітичних форм у синтетичні.

У цій частині нашого дослідження основну увагу приділено специфіці правопису прийменників і часток з іншими лексемами разом та окремо. Частина наведених прикладів демонструє відхилення від сучасних правописних норм, адже написання лексем у київському «Синописі» 1674 р. підпорядковується особливостям не лише тогочасних граматик, а й зумовлюється впливом джерел, на основі яких створений цей компілятивний твір. Вагомою також є взаємодія з іншими мовами. Такі відхилення дещо ускладнюють процес автоматизованого аналізу мовного матеріалу, зокрема під час граматичних досліджень, що здійснюються з допомогою методів корпусної лінгвістики.

Для ґрунтовного аналізу досліджуваної пам'ятки спершу необхідно окреслити основні особливості вчення про клітики. За своєю природою *клітики* — слова, що не мають власного наголосу та самостійного лексичного значення, проте вони приєднуються до повнозначних слів і в такий спосіб утворюють із ними фонетичне слово.

Залежно від позиції щодо повнозначного слова, клітики поділяються на *проклітики* та *енклітики*. Ненаголошене слово, що стоїть перед наголошеним повнозначним словом і фонетично зливається з ним, називається проклітикою [52, с. 534]. Енклітика — ненаголошене слово, що стоїть після повнозначного наголошеного, утворюючи з ним одну акцентуаційну одиницю [52, с. 174]. Зазвичай енклітиками є службові частини мови, зокрема частки, а також займенники, допоміжні дієслова тощо. Зазначимо, що проклітика має здатність зв'язуватися з енклітикою, наприклад, у конструкції *да же*.

Варто зазначити, що вживання клітиків неможливо підробити, адже це те, що використовується неусвідомлено. У лінгвістиці доведено й те, що, наприклад, за вживанням тих чи тих часток можна встановити авторство текстів. Зокрема, в Україні вивченням цього питання активно займається колектив науковців кафедри української мови та прикладної лінгвістики Навчально-наукового інституту філології КНУ імені Тараса Шевченка (проф.

Н. Дарчук, доц. О. Зубань, доц. Ю. Вознюк, асист. В. Робейко), який розробив вебзастосунок TextAttributor 1.0 [69] і 2024 року презентував проєкт «Визначення авторства анонімних українськомовних текстів у мережі інтернет». Вважаємо, що в майбутньому завдяки цьому інструменту лінгвісти матимуть можливість встановлювати точно авторство історичних текстів, зокрема автора (авторів) київського «Синопису і наше дослідження може стати внеском до цієї ділянки.

Клітики доречно розглядати у контексті закону Вакернагеля, сформульованим швейцарським лінгвістом Якобом Вакернагелем щодо позиції ненаголошених дієслів у праїндоевропейській мові. Відповідно до цього правила, слабо- та ненаголошені слова, тобто клітики, що примикають до наголошених повнозначних лексем, займають друге місце в реченні [71, ст. 4-5].

Детальніше розглянемо проклітики, до яких у церковнослов'янській мові української редакції належали прийменники *вѣ, вѣз, за, из, на, о, отъ, по, съ*, сполучник *и*, частка *нѣ* [34, с. 336]. З-поміж інших проклітик — прийменники *про, ов, чересъ, без* тощо.

У статті «До питання про генезу давньоруського мовного та історичного міту в київському "Синописі"» [23] М. Мозер коротко подає мовні зміни від першого до третього видання, зокрема вказує на відмінності в написанні (разом чи окремо) клітиків: *нѣ* точію (с. б) проти *неточію* (с. 144); *многимъ* странѣ (с. зК) проти *по многимъ* странамъ (с. 150); *ониже ни* какова зла (с. кГ) проти *ониже никакова* зла (с. 169); *напгти* (с. оЙ) проти *на пгти* (с. 236) та ін. Проте у своїх дослідженнях Мозер не подає окремої класифікації проклітик та енклітик, не пояснює варіантність їхнього написання навіть у межах одного видання. Відмінності в правописі клітиків разом або окремо в межах контрольного тексту досліджуваної пам'ятки можна пояснити тим, що

процеси граматикалізації ми фіксуємо тоді, коли вони ще не відбулися до кінця.

У «Граматиці» М. Смотрицького подано короткі узагальнення щодо невідмінюваних частин мови. Розділ «Ґ нарѣчїи» [46, с. 376-381] містить класифікацію прислівників за значенням (усього понад 20 розрядів), що була розроблена за зразками тодішніх латинських і грецьких граматик. Варто зазначити, що як за граматикою Л. Зизанія, так і за «Граматикою» 1619 р. до прислівників належали й частки, як-от *не*, *ни*, *се*, деякі сполучники, як-от *неже* та прийменник *вє(з)*. Більш важливим для нашого дослідження є розділ «Ґ предлозѣк» [46, с. 382-383], відповідно до якого до прийменників зараховують і префікси, що загалом було притаманно граматакам європейських лінгвістів XVI-XVII ст. За М. Смотрицьким, прийменники «ґочинителнѣ и ґложнѣ пре(д) лагають(ъ) сѧ», тобто мають здатність сполучатися з формами іменних частин мови або ж виступати в ролі префіксів, наприклад: *вос*, *рас*, *нис*, *пре*, *про* тощо. У розділі «Ґ ґоюзѣк» запропоновано класифікацію сполучників за порядком розташування відносно поєднаних слів: ті, що перебувають у препозиції (напр., *но*, *и*, *оубо* та ін.) є сполучниками «Пре(д) лагательнагѡ чина», і, відповідно, сполучники «По(д) лагательнагѡ чина», як-от *же*, *ли*, *во* тощо перебувають у постпозиції. Деталізованих правил щодо написання прийменників, часток тощо у «Граматиці» М. Смотрицький не подає, більшу увагу зосереджує на опису видів тих чи тих невідмінюваних частин мови.

Сучасний український правопис також містить розділи, присвячені написанню слів разом та окремо. Згідно з параграфом 42, що присвячений правопису прийменників, «разом пишемо: 1) складні прийменники, утворені сполученням одного або двох (іноді трьох) прийменників зі словом будь-якої частини мови: *внаслідок* (*унаслідок*), *вподовж* (*уподовж*), *впродовж*

(*упродовж*), *замість* та ін.» [53, с. 65]. Окремо пишемо складені прийменники у (*в*) *разі, під кінець, під час*.

Відповідно до чинних норм написання часток, окремо пишемо: 1) частку *не* з дієсловами; 2) частку *не* з дієприкметниками, що виконують функцію присудка або мають пояснювальні слова, (...) з дієприслівниками; 3) частку *не* з прикметниками у функції присудка, якщо вона заперечує ознаку, виражену ними; 4) частку *би* (*б*), за допомогою якої утворено форму умовного способу дієслова; 5) частку *же* (*ж*), що виконує видільну роль у реченні [53, с. 66-68].

За чинним правописом разом пишемо: 1) «частки *би* (*б*), *то, що* у складі сполучників *немовби, ніби, щоб, якби; немовбито, нібито; абощо, якщо* і частку *же* (*ж*) у складі стверджувальних часток *авжеж, аякже, атож*»; 2) відзайменникову за походженням частку *-ся* (*-сь*) у зворотних дієсловах та у складі займенників і прислівників; 3) частку *не*, коли вона є префіксом (слово без неї не вживається); 4) частку *не* з дієприкметником, якщо він не має пояснювальних слів, є означенням до іменника тощо [53, с. 68-69].

Наведені в цьому розділі приклади написання прийменників і часток разом та окремо з «Синопису» здебільшого відповідають нормам «Граматики» М. Смотрицького та частково збігаються з правилами сучасного правопису, про що детальніше сказано нижче.

Проаналізуємо частотність написання прийменників і часток разом та окремо в контрольному тексті київського «Синопису» 1674 р. У розгляді нашого матеріалу ми дотримуватимемося такої послідовності: спершу окремо будуть подані проклітики, далі — приклади написання тих чи тих прийменників і часток разом та окремо. Наприкінці запропоновано статистичне опрацювання тексту, що полягає у кількісних підрахунках написання прийменників і часток разом та окремо.

Додамо, що в тогочасній писемності, зокрема в «Синописі» 1674 р., на місці буквених знаків **ѣ**, **ь**, що використовуються для передачі м'якості та твердості приголосних, починає активно поширюватися вживання паєрика — діакритичного надрядкового знака (^ч або ^h). Уживається на місці єрів — **ѣ**, **ь** (його ще називали єрчиком), «від другої половини XVI ст. написання паєрика між приголосними закріплюється узусом, значно поширюється його вживання і в кінці слів» [9, с. 188]. У нашій роботі паєрки вноситимемо в рядок, відображаючи в дужках — (**ѣ**) або (**ь**) відповідно.

У контрольному тексті досліджуваної пам'ятки фіксуємо:

1. Уживання частки **нѣ**, що відповідно до ЕССУМ «надає слову, з яким вона пов'язана, характер заперечення». Це праслов'янська частка праіндоевропейського походження [12, с. 236].

Згідно з твердженнями С. Бевзенка, викладеними в книзі «Історична морфологія української мови», частка **нѣ** належить до розряду самостійних часток і є досить давньою за походженням: «... відповідники знаходимо не лише в старовинних слов'янських, а й у деяких інших індоевропейських мовах; (...) частка не відповідає лит. *né*, лат. *ne*, санскр. *ná* та ін.» [3, ст. 398].

- Написання частки **нѣ** разом (21 приклад):
  - з іменниками: *Ѣгда же въ велицѣмъ(ѣ) междоꙋсѡвѣи и мнѡгѡ **нѣстроѣнїи** Рꙋссїйскїи Народѣ въша;*
  - з прикметниками: *Найпѣрвѣй сѣ дрѣва создѡнѣ въстѣ: и **нѣзнѡченѣ**;*
  - з дієприкметниками: ***нѣсвѡдѡмою** въ вѣки пѡмѡтїю; послѡлѣ ймѣ въ Знѡменїе прѡлѣстѣва и **нѣразрꙋшїмагꙋ** мїра Литѣри; нꙋ **нѣвѣдѡми** вѡхꙋ Писѡнїемѣ;*
  - з дієсловами: *Лѣтописци Рꙋссїйскїи **нѣпїшꙋтѣ(ѣ)** винꙋ даꙋще; и дѣйствѣ лѣтнихъ къ начертѡнїю **нѣвѣстѣ**; **нѣхотѣлѣ(ѣ)** вѣымѣ(ѣ) вамѣ(ѣ) сицѣвѣмъ смѣрти*

приключітисѧ; Мѡжа своѣгѡ из мервѣ въскресіти *немогѡ*; своїмѣ людеѣ заповѣдѧ ѿниѡ *непїти, нехощѡ* вѡлшїѧ, точію дадѣте ми въ данѣ всѧкъ ѿсебѣ по три Гѡлѡви, и по три Кравіи; стїна своѣго Свѣтослава всѧкими мѣрами *невозможе* къ Хрѣсѡ, и къ познанїю ѳстиннагѡ Бѧ обратїти; Ѣгдѧ вѣы (речѣ) ѧзѣ ѡ Крѣстїлсѧ, людіе, и свѣрстники моѧ сотворїти сегѡ *невосхотѧтъ*; мнѣже *нездѣтъ* сѣтъ) кимѣ ратовѧти, и Ѣчїзны застѡпати; ни Пѡкладѡвѣ, ни котлѡвѣ *невзишѧше*,

- з прислївниками: создѧ *недалѣче* Кїева Градѣ на Горѣже; *неѧкъ* къ Кеселїю, ѧкъ къ Бѡю на Зрѡчное вѣремѧ поїде до Коростѣнѧ; Бидѧщи же премѡрал Кнѧгїна Ѡлга, ѧкъ *нездѡбѣ* взѧти Града прїстѡпами; ибо *нетѡчію* вѣтъ) Зѧконѣ Хрѣстїѧнстемѣ;
- з дієприслївниками: *несогласѡщесѧ* въ избрѧнїи ѿ срдѣты себѣ Кластелїна; Кесарѣ Грѣцкї Левѣ Премѡрѣй *немогїи* истерпѣти.
- Написання частки *не* окремо (6 прикладїв):
  - з дієсловами: ѡ ни(х) же *не вѣ* та(м) извѣстнѡ; въ вѣрѡчное сочетѧнїе Кнѧзю вѧшемѡ *не ѡрицѧю*; ѡвѧче *не ѡстѡпаю* ѿ вѧсѣ;
  - з дієприкметником: занѣ прѡстѣтъ) нѧрѡ вѣстѣ Писѧнїѧ *не оумѣющїи*;
  - з прислївником: Ѡлга доставѧше ѧхѣ весь Гѡдѣ столѣ пѡ Градомѣтъ) *не ѡстѡпнѡ*;
  - зї сполучником: *не ѧки* Гдѣрѣ сѣтъ пѡдѧнѣми, но ѧкъ вѡлкѣ сѣтъ ѡвцѧми оуправлѧшесѧ.

Отже, частка *не* найчастїше вживається для заперечення дії чи стану. З дієсловами в меншостї випадкїв, а саме — у 6 прикладах, виокремлених у контрольному тексті, пишеться окремо. У деяких конструкціях заперечна частка *не* пишеться разом із наступним словом, адже перетворюється на

обов'язковий елемент окремих лексем. Здебільшого це стосується прислівників, що саме перебували на етапі свого формування. Наприклад, у лексемах типу *незнáченъ, недалече* (Кієва Градъ), *невѣдóли, неразрѣшимаго* (міра Литѣри) та ін. *не* є префіксом, що у такий спосіб свідчить про граматиалізацію — перетворення окремих елементів на одне слово.

2. Уживання прийменника *по*, що «вказує на місце, вздовж якого відбувається дія; інші значення: згідно з чим, після чого» [12, с. 68].

У давнину сфера вживання цього прийменника була значно ширшою, ніж сьогодні: уживався з місцевим, давальним відмінком та ін. Також прийменник *по* може вказувати на характеристику особи, предмета тощо через їх відношення до іншої особи, предмета тощо. Етимологія слова частково пов'язана з індоєвропейським *pos «після, потім, слідом» [11, с. 465].

• Написання прийменника *по* окремо (38 прикладів):

- з іменниками: *Слнце по Вселеннѣи* просвѣтисѧ; тако *по Вознесѣніи* Гѣда ншего Іс Хѧ на Нѣса; *Андрѣй Первозвѣннѣи по жрѣбію* разсѣвѧ; *По благ(с)вѣнію*; *Іѧкв по смрти* тѣхъ Трѣх(ъ) братіи; *по врѣмени* Градъ сей; такъ *по совѣтѣ* Гостомысловѣ съвѣстесѧ; *По смрти* Велик-Новгородскаго Кнѧзѧ Рѣрика; *По оубѣніи* Осколда и Дѣра; *по овѣчаю* поганскѣ; *По смрти* Олговой; *по смрти* мѧжа своѣго; *по нѣждѣ* Кнѧзю Іх(ъ); *по трѣдѣ* пчѣли; *Олга по свѣцѣнію* своѣмѣ; тако *по насть*; *по приговорѣ* своѣмѣ; *по Стриковскогѣ* свѣдѣтелствѣ; *по Лѣтописанію* Прп(д)внѧго Нѣстора Печѣрскаго; *по свѣдѣтелствѣ* Лѣтописца Зонѧри; *Кесаръ по прошенію* (...); *по подóбію* Пѣрвѣѧ Црѣцѣи Грѣческіѧ Єлѣнѣи; *По Ерщѣніиже* просѣ Кесаръ Єлѣнѣи;
- з числівниками: бѧше *по ѧ* мѧжѣи; *по три* Гѣлѣви, *по три* Ерабѣи;
- з прикметниками: *Хоревъ, по доволномѣ* Кнѧженіи своѣмѣ; *по далѣкѣмѣ* пѣти; *по нѣвшнемѣ* звѣнію Йскорести;

- із займенниками: Наслѣдники ѿхъ *по нѣхъ*; встѣса *по нѣмъ* Сынъ егѡ Игѡръ; пришлѣте *по моѣмъ* Сынъ Людѣй;
- у значенні прислівника (для позначення послідовності у часі): *По сѣмъ* ѡпшестіса Днепрѡмъ; Дѣже *по тѡмъ*; нанѣйже *по тѡмъ*; *По сѣмъ* ходи Олегъ Койною; *по тѡмъ* своѣгѡ врѣмени Греки Дань даахъ; *По тѡмъ* паки Великаа Кнѣгинѣа Олга.
- Написання прийменника по разом (7 прикладів):
  - дієсловами: *послаа* ѿмъ въ Знаменіе; *пошлютъ* къ Барѣгѡмъ; *пойде* къ Кіевъ; в(ъ) Кіевѣ *постѣви*, *пойде* на Древлѣны; съ Женам и Дѣтми *погорѣша*; на Осколдовой Могилѣ *постѣви*.

У контрольному тексті «Синопису» 1674 р. зафіксовано 38 випадків написання окремо прийменника по з повнозначними наголошеними словами (розташовані справа від прийменника). Найчастіше в зазначених прикладах прийменник уживається для вираження об'єктного (наприклад, *по Вселеннѣй*; *по нѣхъ*; *по насъ* та ін.) та часового значень (наприклад, *По влг(с)вѣнію*; *по прошѣнію*; *По Брѣцѣніиже* та ін.). Частина зафіксованих прикладів з контрольного тексту досліджуваної пам'ятки, де прийменник по пишеться разом із наступним словом, вказує на те, що це вже є префікс (усього 7 прикладів). Актуалізуємо, що й за «Граматикою» Смотрицького префікси зараховували до прийменників.

3. Прийменник в та його варіанти (фонетичні зокрема) в(ъ)/въ/оу, що зараховують до розряду первісних [3, с. 389-390].

Зазначимо, що раніше ці давні прийменники мали різне функціональне навантаження: въ уживався в конструкціях із знахідним і місцевим

відмінками, 8 — лише з родовим відмінком. Проте в «Синописі» такого розрізнення немає, усі варіанти прийменника в уживаються рівнозначно.

- Приклади написання прийменника в/в(ъ)/вѣ/оу разом (усього – 6):

- із займенниками: Прародітелное *в(ъ)нѣмъ* ѿмѧ Мосоха; *в(ъ)нѣхъже* вѧше по ѿ мѡжѣй; *оусѣбе*; и погѣбе Древлѧнъ *в(ъ)то* врѣмѧ Пѧтѣ тѣсѧщъ;
- із дієсловами: *в(ъ)даде* емѡ Великіѧ Дѧргы; ихъ *вѣрѣци* («вкинути»).

- Приклади написання окремо (усього – 81):

- з іменниками: *вѣ мѡлчѧніи* прѣвѣвѧше; *в(ъ) Москвѣ* Градѣ пренесе; *вѣ Нарѡдѣ* Рѡссійскѡмъ; ѿже не ѡвѧдаемою *вѣ вѣки* пѧмѧтїю цвѣтѡщи; (изрѡднѣже Блгодатїю Бжїєю ѿ силы) *в(ъ) силѣ*; (ѿ славгы) *вѣ славѣ* прѣспѣвѧ; сѣдѡша *в* Полахъ; *вѣ мнѡгихъ* Лѣтописцехъ Рѡскихъ(ъ); *вѣ Европѣ*; и хотѧ ѿтѡдѡ ити *вѣ Рїмъ*; ѡ чомъ *вѣ Жїтїи* егѡ ширѡчѧе; *в(ъ) Рѡкѣ* ѿ Рождѣства Хѣѧ; послѧлъ ѿмъ *вѣ Знѧменїе* прїѧтелства и неразрѡшимагѡ мїра Литѣри; себѣ *вѣ Кнѧзѧ* избрѡша; *вѣ избрѧніи*, *вѣ хрѧврѡсти* Бѡинской; *вѣ зѣмлю* Рѡскѡю; *в(ъ) Свѡрѡцехъ(ъ)* ѿли *в(ъ) Избѡрскѣ*; Бѣста *оу Рѡрика* Кнѧзѧ Великонѡвгородскагѡ; *вѣ дозѡръ* Олгови Белмѡжи; *в(ъ) Бїев(ъ)*; Пѣрвѡю Црковъ(ъ) Сѣгѡ Нїкѡлгы, *в(ъ) Бїевѣ* постаѡи; *вѣ Осколдѣ* и Дїрѣ; начѧ Владѣти Олегъ(ъ) *в(ъ) Бїевѣ* всѣми Рѡссїскими Кнѧзствы; *в(ъ) Бїевѣ*; *в(ъ) Бїевѣ*, *в(ъ) Чернѣговѣ*, *в(ъ) Нѡвгородѣ* Великіѧ, *в(ъ) Пѡлоцкѣ*, *в(ъ) Рѡстовѣ*, *в(ъ) Любечѣ*; *в(ъ) Бїевѣ*; оудѡри *вѣ главѣ* кѡнскѣ; оусѣчѣ егѡ *в(ъ) нѡгѣ*; начѧ самъ Кнѧжѣти *в(ъ) Бїевѣ*; погребѣнъ вѣст *в(ъ) Кѡрѡстени*, двадѣсѧтѣ Нарѡчитѣхъ Мѡжѣй *вѣ Лѡдїлахъ*; *вѣ дворѣ* ископѧти; *в(ъ) Бѧнѣ*; внїйдѡша *в(ъ) Бѧню*; *вѣ сѡпрѡжѣствѡ* Кнѧзю ѿхъ; *вѣ Гдѣїню*; изѣйдѡша ѿ *вѣ стрѣтѣнїе*; Тогда Олга сокрѣѡвши *вѣ ср(д)ци* своѡмъ жѧлость и гѡрѡсть; возвратисѧ *в(ъ) Бїевѣ*; дадѣте ми *вѣ дѧнь*; Олга... повѣлкѣ

- въ ошибѣхъ, и въ(ѣ) Крїла оуправити оустроеннѣи фителѣ; и запаливши Фителѣхъ пѣстити ихъ въ(ѣ) Ечерѣхъ; въ(ѣ) Стрѣи нарочїтомѣхъ; въ(ѣ) союзуѣ Брачнѣи; хощеши менѣ въ(ѣ) женѣхъ себѣ; въ(ѣ) Женѣхъ прїахъ; въ(ѣ) Законѣхъ Хрестїанстемѣхъ, но и въ(ѣ) поганстемѣхъ скверно ѣсть и ѡмѣтно; въ(ѣ) пѣтѣхъ и въ(ѣ) домѣхъ свой; Блѣвенна бѡ еси въ(ѣ) Женѣхъ Руссїйскихъ(ѣ); въ(ѣ) Енѣкахъ твоихъ;*
- з прикметниками: *въ(ѣ) Руссїйскихъ(ѣ) землѣхъ(ѣ); въ(ѣ) Бѣинскихъ(ѣ) дѣлехъ(ѣ); въ(ѣ) Полѣноцихъ(ѣ) странѣ; въ(ѣ) Грѣческѣю землю; въ(ѣ) сицѣвѣю Прїтчѣ; въ(ѣ) велицемѣ(ѣ) междоѣсѣби; въ(ѣ) Великѣ Новгородѣ живѣщѣ(ѣ) Гостомѣислѣ(ѣ); въ(ѣ) малѣ дрѣжинѣхъ; въ(ѣ) брачноѣ сочетанїе; въ(ѣ) Главнѣмѣ(ѣ) мѣстѣ Коростѣни; (ѡблечѣсѡ) въ(ѣ) цвѣтнѣмѣ(ѣ) дорогѣцѣннѣмѣ(ѣ) ѡдѣжѣ(ѣ)хъ; (возвратїсѡ) въ(ѣ) напѣрестѣлнѣмѣ(ѣ) своѣ Гра(ѣ) Кїевѣ(ѣ);*
  - із займенниками: *въ(ѣ) всю(ѣ) землю; и воздвїгнетѣхъ Гдѣ Бгѣ въ(ѣ) нѣмѣ(ѣ) мнѡжѣство Црѣкѣи; въ(ѣ) тѣмѣ(ѣ) Рѣкѣ Кѣсарѣ Грѣческїй Бранѣ ведши; оу(ѣ) негѣ(ѣ) сѣдѣша въ(ѣ) не(ѣ)мѣ; всѣ(ѣ) Гѣдѣрѣства Руссїйскїи въ(ѣ) свою(ѣ) властѣ(ѣ) прїахъ(ѣ); прїахъ(ѣ) въ(ѣ) свою(ѣ) ѡблѣстѣ(ѣ); въ(ѣ) сѣмѣ(ѣ) ншѣмѣ(ѣ) Градѣхъ; въ(ѣ) нѣгѣ(ѣ) же ѡкрѣстїласѡ;*
  - з числївником: *ходї Олегѣ Бѣйнѣю въ(ѣ) двѣ(ѣ) тїсѣщѣ(ѣ) Кораблѣи.*

У контрольному текстї «Сїнопису» 1674 р. усього фіксуємо б випадкїв написання прийменника *въ* (*в(ѣ)/оу*) разом з наступним словом. На протївагу такому правопису прийменникїв, фіксуємо 81 випадок написання *въ* (*в(ѣ)/оу*) окремо від наголошеного повнозначного слова, розташованого справа від прийменника.

Окремо прокоментуємо написання прийменника *во* як фонетичного варїанта прийменника *в*. Фїксуємо один випадок його написання разом з наступним словом: *ни во(ѣ)чѣ(ѣ) сїю данѣ(ѣ) (...)*. В інших випадках прийменник *во* з наступним словом перетворюється на одне слово, тобто прийменник набуває

граматичного значення і перетворюється на префікс: на **Б**гисочайшій степей **Сам**державна Црствѣа **востече**; Трѣворѣ воспрѣа **Кн**женіе Псковское; сверстники моа сотворити и сегѡ **невосхотат(ъ)**.

4. Прийменник **з(ъ)** та його варіанти (фонетичні зокрема) **съ, с(ъ), со**, що належать до первісних прийменників.

Фонетичний вигляд «прийняв цей прийменник після занепаду редукованих внаслідок асимілятивних змін; цьому сприяло також злиття в ньому двох старовинних прийменників **съ** та **изъ**» [3, с. 390-391]. У «Синописі» прийменник **з(ъ)** є менш частотним у кількості вживання, порівнюючи з уживанням старої його форми – **съ** та **с(ъ)**.

- Написання прийменника **з(ъ)** та його варіантів **съ, с(ъ), со** окремо (32 приклади):

- з іменниками: **авіе** изкочи **з(ъ) главѣ** конскіа зміа люта; **вставшиа з(ъ) Сѣно(м)** своимъ; **Найпервѣй съ дрѣва** созданъ **в**ысть; **Прійдоша ѿ Дикихъ** Поль **съ Главѣны** Беликими; **Брань** ведши **съ Главѣнами**, **съ**чѣтася **Игоръ съ Олгою** Прем(д)рою; по приговорѣ **своѣмъ съ Дрѣвлѣны**, не аки **Гдѣръ съ по(д)дангыни**, такъ **волкъ съ шцѣни** оуправлѣшеся; **смѣсивши съ Кровію** дрѣвлѣнскѣю **свадебъ; съ Сѣно(м)** своїмъ; **къ стрѣсѣкъ съ огнѣм** прилетѣвши; **съ Жѣнами** и **Дѣтми** погорѣша; **съ Сѣно(м)** свої(м) **Свѣтославом(ъ)**; **Моисѣа съ Гілемъ; с(ъ) Рѡды** своим; **фителѣ, с(ъ) сѣрїю**; **вниже со веселіем(ъ)** **внїйдоша в(ъ) Баню**;
- з прикметниками: **з(ъ) велики(м)** **имѣніе(м)** **в(ъ) Стрѡи** нарочитомъ **Кораблми** **пойде цъ Цѣградѣ**;
съ Беликою сілою **пойде на Дрѣвлѣны**; **съ вѣліим(ъ)** **тѣніемъ** **исполниша**; **пришѣдши съ Рѣскини** **Болѣри**; **на полѣ** **вѣщше съ хрѣврѣни** **своими** **Бѡи**; **с(ъ)**

ВЕЛИКОЮ радостію; *с(ъ) ВЕЛІЮ* радостію; Древляне же *со ВЕЛІЮ* радостію послаша;

- з дієприкметниками: по шкѣщанію своемѣ *сѣ оуготованнѣми* мнѣшими (...);
- із займенниками: *сѣ всѣми* князствы Руссійскими; *з(ъ) сицевѣми* своим(ъ) именемъ Изишли; *сѣ всѣми* имѣніемъ моимъ; *сѣ собою*; сестра их(ъ) *с(ъ) ними* прійде Ливедь; миръ *с(ъ) ними* содѣлавши; кѣсно *с(ъ) нами*, мнѣже неведет(ъ) *с(ъ) кими* ратовати.

- Написання прийменника *з(ъ)* та його варіантів *сѣ*, *с(ъ)*, *со* разом (б прикладів):

- з дієсловами, дієприслівниками: Городъ на пригоркѣ *сѣгради*, *согради* Городъ; миръ *с(ъ) ними содѣлавши*, сверстники моѣ *сотворити* и сегѣ невосхотѣт(ъ);
- з іменниками: посла Гонца къ древлано(м) *с(ъ)чолом(ъ)* бітїем(ъ);
- із займенниками: *в(ъ)земши сѣсобою* Игоря Рѣриковича.

Отже, у контрольному тексті досліджуваної пам'ятки прийменник *з(ъ)*, *сѣ*, *с(ъ)*, *со* пишеться окремо від наступного наголошеного повнозначного слова, найчастіше позначаючи співвідносність, спільність дії (*сѣ Славѣани; сѣ Древлѣны*, не аки Гдѣсѣ *сѣ по(д)данѣми; сѣ Сѣно(м)* своїмъ тощо), рідше — просторове значення (напр., місце – *сѣ древа*).

При перетворенні на граматизовану морфему прийменники *з(ъ)*, *сѣ*, *с(ъ)*, *со* стають префіксами й, відповідно, пишуться разом з наступною наголошеною лексемою (дієсловами й дієслівними формами). У 2 випадках правопис прийменника *с(ъ)* разом з наступним словом не відповідає цьому поясненню, адже приєднується він не до дієслова, а іменних частин мови: посла Гонца къ древлано(м) *с(ъ)чолом(ъ)* бітїем(ъ); *в(ъ)земши сѣсобою* Игоря

Рѣриковича. Це зразки прийменниково-відмінкової форми, що, вочевидь, вимовлялася й мислилася як одне слово.

3.2 Правопис енклітик

Енклітики — це, перш за все, частки *же*, *во*, *вѣ*, займенник *сѧ*, та зв'язка *єсмѣ*. Вони розташовуються у фразі за рангами відповідно до закону Вакернагеля, що був сформульований швейцарським лінгвістом Якобом Вакернагелем щодо позиції ненаголошених слів [34, с. 337].

Енклітиками також є займенники в давальному відмінку — *ми*, *ти*, *ва* та ін. (енклітики рангу 6), а також зв'язка *єсмѣ* (*єсмѣ*), що за законом Вакернагеля належить до енклітик рангу 8. У контрольному тексті вони не є частотними: 2 випадки вживання зв'язки *єсмѣ* (*єсмѣ*) — *апопнеже млада єсмѣ*; *азѣ єсмѣ* поганка і 2 випадки використання енклітик рангу 6 — *дондеже ми* *кѣюлибѣд(ѣ) Дан(ѣ) дасте; дадѣте ми вѣ дань*. Актуалізуємо, що т. зв. ранговий принцип полягає в тому, що кожна фразова енклітика належить до певного рангу, де будь-яка мовна одиниця меншого рангу стоїть лівіше від будь-якої одиниці більшого рангу [63, с. 13].

У «Синописі» 1674 р. фіксуємо континуанти часток *жѣ*, *вѣ*, *во*, *сѧ* та зв'язку *єсмѣ* (залишки особової форми). Детальніше проаналізуємо частотність написання часток *же*, *вѣ*, *во* та займенника *сѧ*, (у пре- або постпозиції) разом та окремо в контрольному тексті київського «Синопису» 1674 р.

У розгляді нашого матеріалу ми дотримуватимемося такої послідовності: спершу окремо будуть подані частки та займенник, далі — приклади їх написання разом та окремо. Наприкінці запропоновано

статистичне опрацювання тексту, що полягає у кількісних підрахунках написання енклітик разом та окремо.

1. Частка **же** (**жъ**) — енклітична підсилювальна частка, що «спочатку вживалася лише з займенниками, пізніше – з будь-якими словами як засіб протиставлення»; споріднена з доіндоєвропейським *ha, gha, ghā* [12, с. 190].

Частка **ж** може виконувати функції: 1) протиставлення; 2) вираження тотожності; 3) «натиску, підкреслення (емфази)» [11, с. 30]. Уживається з протетичним **ж** (**же**), якщо попереднє слово закінчується приголосним звуком.

- Приклади написання разом (43 приклади):

- із займенниками: **Етожъ** мѡжетъ ѡли дерзнетъ на Бѧ и Великій Новгородъ; ѡ **нихъ(ъ)же** вѡдетъ(ъ) нижѧе; **Ихъ(ъ)же** Великій Кнѡзь Свѣтослѧв(ъ) Игоревичъ; **Иныиже** сѣдѡша в Полѧхъ; **Есѣже** Кѣрою порознишасѧ; **Еоѡгоже** Рокѡ; ѡ **нихъ(ъ)же** вѡдетъ(ъ) нижѧе; совѣтовѧше **ѡн(ъ)же** Нарочн и разѡмен Мѡж(ъ); над(ъ) **ним(ъ)же** севѣ Гѡродъ и Столицѡ создѧ; ѡ **ниже** не вѣ та(м) извѣстно; **ониже** ни какоѡ сла севѣ чѧюще; **наиѡже** по томъ Великаѧ Кнѡгинѧ Олга (...); **ониже** ѡвѣщѧша емѡ (...); **егѡже** Кѣсаръ Грѣцкі Левъ Преѡрѡый немогѡи истерпѣти; в(ъ) **нихъ(ъ)же** вѧше по мѡ мѡжѡей; ѡ **нем(ъ)же** Болсви емѡ провозвѣщѧхѡ; **еѡже** ѡвтѧжи; **самѧже** преклѡнишисѧ на(д) рѡв(ъ); **ониже** со весѣлѡем(ъ) внѡйдѡша в(ъ) Бѧню; **сам(ъ)же** Кѣсаръ; **миѣже** неѡдет(ъ) с(ъ) кимъ ратовѧти;
- з іменниками: создѧ недалѣче Кѣѡвѧ Грѧдъ на **Горѣже**, **Столицѡже** своѡ зложѡи; **Олѡже** прѡѡемъ Дѧрѡы, и возложѡ Дань на Грѣки; **Древлѧнеже** велѡно дерзостъ ѡ оувѣенѡ Гдѣсѡ; **Древлѧнеже** семѡ пѧче рѧди вѣша; **Древлѧнеже** (...) изгѡйдѡша ѡѡ вѣ стрѣтѡнѡе; **Пѡлиниѡже** совершивши; **Олгаже** на сѡе ѡвѣщѧ емѡ; По

Врщѣніиже проси Кесаръ Еленъ; *Еленаже* прїде къ Сѣвѣишемъ Патриархѣ;
Патриархъ(ъ)же рече; *сѣданиіеже* на голой землѣ;

- з прикметниками: *сїх(ъ) Людей Рѣскихъ(ъ)же* Народовъ;
- з дієприкметниками: *погребѣн(ъ)же* вѣсть на горѣ Шковици;
- з прислівниками: *израданѣеже* Благодатию Бжїею; *тѣможе* и Городъ на пригоркѣ вѣсокомѣ стѣградї; *Егдаже* Кнѣзїе Руссїйскїи Трїе вратїа; *Егдаже* Олег(ъ) возвратїса ѿ Црїграда; *Ег(д)аже* Древлѣне всѣ оупїшася; *доїдеже* ми кѣюливѣд(ь) Дан(ь) дасте; *їакоже* сама ѡбѣщася;
- з дієприслівниками: *покорївшїиже* Древлѣнты, возложи на ѣхъ дан.

• Приклади написання окремо (18 прикладів):

- з іменниками: къ *Евѣрѣ же* Хр(с)т(о)вой; *Гестра же* ѣхъ Лїведъ; ѿ *Рождества же* Хѣа Девѣт(ъ) сот пѣтдесѣтаго; *Древлѣне же* со велїею радостїю пшелѣша (...); *Древлѣне же* ни вочт(о) (...); *Голѣвѣ же* всѣмъ; *Кесар(ъ) же* прїѣт(ь) єю бл҃гоговѣнн(о); *естествомъ же* єдинъ;
- із займенниками: Дїръ Кнѣзїе ѿ *їхъ же* Народа настѣпїша; *їнѣ же* Русси стѣранноу; в(ъ) *нѣгѡ же* ѡкрѣстїлася єсї Хѣ и ѡблеклѣ;
- із прислівниками: *Егда же* вѣ велицем(ъ) междоѣсѣбїи и мнѡгѡ нестрѣенїи Руссїйскїи Народы вѣша;
- з дієприслівниками: *достїгши же* Херсѣна; *Бидѣши же* прѣмѣрал Кнѣгїна Олга;
- з дієсловами: *їмѣша же* тѣ Кнѣзїе оусѣвѣ и Гетманты; *Евѣдати же* подобѣет(ъ); *Евѣст(ь) же* ѡн(ъ) сицевагѡ мѣжествѣва Кѣин(ъ);
- зі сполучником: *їце же* ѡ нїхъ и вѣло чтѡ написанѡ совершѣннѡ.

У тексті досліджуваної пам'ятки й загалом у церковнослов'янській мові української редакції частка *же* відіграє важливу роль, адже виконує низку

функцій. Чи не найвиразнішою є підсилювальна функція — надає емоційної виразності або ж акцентує увагу на конкретній лексемі. Частка же використовується й для логічного поєднання речень, частин тексту тощо. Також слугує для вираження протиставлення чи зіставлення тих чи тих понять. У таких випадках енклітика є фразовою, проте коли частка же вживається в інших значеннях, вона стає локальною (напр., у позиції біля заперечних займенників і прислівників).

У контрольному тексті «Синопису» 1674 р. частка же здебільшого пишеться разом з попереднім словом — 43 приклади такого написання. Найчастіше енклітика примикає до іменників та займенників, рідше — до прикметників, прислівників; випадки написання частки же разом із дієсловами є найменш частотними.

2. Енклітика рангу 3 — частка во:

- зафіксовано лише 2 випадки написання окремо:

Москва во Городъ на(д) Рѣкою Москвою; *Бл҃венна во* еси в(тъ) Женахъ Руссїйскихъ(тъ).

Випадки написання частки во разом із словом, що передує їй, відсутні.

3. Енклітика рангу 5 — частка вѣ:

- написання окремо (4 приклади):

Козари Людїе *ѡкѣдѣ вѣ* конѣчнѣ з(тъ) сицѣвѣмѣ своїм(тъ) ѡменѣмѣ Изишли; ставше вопросѣста тѣмо живѣщїи, *чїи вѣ* был(тъ) сей Градъ; просї и҃хъ *да вѣ* по далѣкѣмѣ пѣти, и по трѣдѣ пѣчили; *Ѥгда вѣ* (речѣ) ѡзтъ ѡ Крѣстїлѣ.

- Написання разом (3 приклади):

Преслáвнѣи Грa(д) Кíевѣ, *Богóвѣ* Лѣта искóни шенóвася; Понíх(ъ) *ктовѣ* на мѣстѣ Кíевомѣ природнѣи(ъ) свóйствомѣ Госпóдствовáлѣ; возложí Дань на Грѣки, *давѣ* на вся́ двѣ́ тисáци Кораблѣй (...).

Первісна функція частки *вѣ* — формування умовного способу дієслова. У наведених прикладах спостерігаємо, що вона має здатність сполучатися з іншими частками, як-от *да вѣ́*, *давѣ́*. У контрольному тексті досліджуваної пам'ятки вживання частки *вѣ* не є частотним, а написання її разом та окремо з попереднім словом є майже рівномірним за кількісними показниками.

Варто додати, що граматикалізацію часток – залишків особових форм перфекта найчастіше вивчають в контексті впливів польської мови . Такі частки перебувають у позиціях, що відповідають закону Вакернагеля або «...разом із дієсловом, що має багато чого спільного із процесом деграматикалізації середньопольських часток. Однак, на відміну від польських маркерів особи та числа українські допоміжні клітики виявляють обмежену просодичну та сегментну універбацію (злиття) з дієслівними формами» [62, с. 90; переклад цитати – Галина Наєнко].

4. Уживання частки *ся*, що походить від форми знахідного відмінка зворотного займенника *себе*. У сучасній українській мові вона так само продуктивна при творенні зворотних дієслівних форм [3, ст. 399]. За ЕСУМ, частка *-ся* споріднена з латинським *sē* «себе» [11, ст. 495].

- Написання разом (41 приклад):

- з дієсловами: тогдà Рóссами íли Рѣсакáми *звáхѣся*; Бгоспáсáемѣи Грaдѣ Мóсква *прослáвися*; Íмà Мосóха (...) *шновíся*; íако Слнцє по Вселеннѣй *просвѣтíся*; Бє́же Бѣрою *порознíшася*; *разгъ́лдѣ́шася* вѣ всю́ зѣмлю; *пѣстíся* вѣ Грѣческѣю зѣмлю; *оувѣстíся* íакѡ влízъ íстѣ (...); По сѣмѣ *шпѣстíся* Днепрóмѣ; чрезъ зѣмлю Карáжскѣю *пѣстíся* до Рима; сíленѣ нáрдѣ вѣ Бóинскихъ дѣлехъ *оупражнáшася*; íаже Горà и донíѣ тáкѡ

именѣтсѧ; Бѣишгородъ прозвасѧ; нарекѡшасѧ Ради(м)чѧне; нѣѣ нарицаѡетсѧ
Лѣчѧнѣ; аще вѡ и наслѣдники встѡшасѧ; ѡ чѡмъ всѣѣ Лѣтѡписци (...)
сѡглашѡют(ъ)сѧ; ѣже ѡ мнѡги(х) нарицаетсѧ Барѡжское; по совѣтѣ
Гостомѣсловѣ сѣвѣетсѧ; оупросѣтасѧ оу негѡ ити; встѡсѧ по нѣмъ Сынѣ
егѡ Игѡръ; возвратѣтасѧ в(ъ) Кіев(ъ); в(ъ) тѡ врѣмѧ скончѡсѧ Наслѣдїе;
ѡ повѣдѣ вселѡшесѧ в(ъ) Кіевѣ; ѣгдаже Олег(ъ) возвратѣсѧ ѡ Црїграда;
нехотѣл(ъ) бѣи(ъ) вам(ъ) сицѣвѣѧ смѣрти приключѣтисѧ;
и нѣиѣ зовѣтсѧ Искорост(ень); самѡже преклѡншисѧ на(д) рѡв(ъ) (...);
мѣлисѧ в(ъ) Бѧнѣ; плѡкасѧ на(д) ним(ъ); їакѡ вѡлкѣ сѣ ѡвцѧми
оуправлѡшесѧ; ѡвлечѣсѧ вѣ цвѣтнѣѧ дорогѡцѣннѣѧ ѡдѣж(д)ѣ; ѣг(д)ѡже
Древлѡне всѣѣ оупнѣшасѧ; и тѡкѡ ѡлѣга смѣсївши сѣ Крѡвїю древлѡнскѡю
свѡдѣѣ, возвратѣсѧ в(ъ) Кіевѣ; идѣже затворѣшасѧ Древлѡне; Едѡсѧ къ
хїтрот(т)номѣ прѡмѣслѣ; возвратѣсѧ в(ъ) напрестѡлнѣѣ свой Грѡ(д)
Кзев(ъ); прїйдѡхѣ Бѣрѣѣ вѡшеѡ Хрѣстїѡнскїѡ наѣчїтисѧ; ѣсѡмнѣжесѧ ѡ
сем(ъ) Кесар(ъ); в(ъ) негѡ же ѡкрѣстїласѧ еси Хѡ и ѡвлеклѡ ѣгдѡ бѣи (речѣ)
ѡзѣ ѡ Ерѣтисѧ.

- Написання окремо (1 приклад):

чтѡбѣсѧ їмѣ мнѣло ѡ тѡмъ конѣ.

Енклїтика *сѧ*, підпорядкована дії закону Вакернагеля, є однією з найцікавіших для дослідження, що спричинено особливістю цієї частки. Насамперед це те, що впродовж декількох десятиліть вона перетворилася з окремого слова на морфему, тобто змінила свої синтаксичні властивості. Точніше, частка *с-* перетворилася на морфему в складі дієслівної словоформи. У контрольному тексті київського «Синопису» 1674 р. фіксуємо 42 словоформи з граматизованою морфемою супроти 1 словоформи із препозицією *с-*. Зазначимо, що, по-перше, *сѧ* приєднується до частки *бѣи*, що

пишеться разом із частиною *что*; по-друге, *с-* не перебуває у чіткій препозиції перед дієсловом — їх розмежовує займенник *їмъ*. Цей приклад потрібно розглядати на тлі взаємодії церковнослов'янської з «простою» мовою, і, вочевидь, із польською.

Отже, під час аналізу словоформ із *сѧ* маємо можливість побачити процес граматикалізації часток, де займенник «себе» в короткій формі перетворився на постфікс, як його зараз називають у лінгвістиці.

Висновки до третього розділу

Трансформація аналітичних форм на синтетичні, втрата первісної семантики окремих слів (морфем), що зумовлює появу нових граматичних характеристик, свідчить про фіксацію явища граматикизації в досліджуваній пам'ятці.

У процесі граматикизації простежено випадки написання проклітик разом із іншими лексемами. На розвиток нових лексичних одиниць, здебільшого прислівників, вказує правопис заперечної частки **не** разом із наступним наголошеним повнозначним словом: *недалече, недобъ* та ін. Подібна тенденція простежується й у правописі прийменників, зокрема прийменника **з(ъ)** та його варіантів *съ, с(ъ), со*. Переважно вживаються вони окремо від наступного наголошеного повнозначного слова й позначають спільність дії (*съ Главанами; съ Древланъгъ, съ по(д)данъгъми, съ Стъно(м)*) тощо) або просторове значення (*съ дрѣва*). Проте при перетворенні на граматизовану морфему прийменник **з(ъ)** та його варіанти стають префіксами й пишуться разом з наступним наголошеним словом (переважно це дієслова та дієслівні форми).

Окрему увагу приділено енклітикам **же (жъ), во, вѣ** та **са**. Найбільш показовою виявилася частка **са** (утворена від форми знахідного відмінка зворотного займенника *себе*), що перетворилася на морфему в складі дієслівної словоформи — ще одне засвідчення процесу граматикизації часток.

ВИСНОВКИ

У першому розділі розглянуто основні лінгвістичні здобутки вітчизняних учених у вивченні української редакції церковнослов'янської мови й системи її норм. Редакція набула широкого вжитку завдяки авторитетній «Граматиці (1619) Мелетія Смотрицького, пізніше поширилася з т. зв. третім церковнослов'янським впливом. Найважливішими для нас стали дослідження останніх десятиліть, що засвідчили наявність широкої варіантності морфологічних норм української редакції церковнослов'янщини, появу й поширення нових варіантів усталених форм та графічні особливості окремих форм, зокрема в київському «Синописі».

У другому розділі на прикладах антропонімів, топонімів (та їхніх різновидів: гідронімів (потамонімів, пелагонімів, лімнонімів), оронімів, ойконімів (серед яких виокремлено астіоніми), назви степів), етнонімів, слів на означення титулів і чинів та релігійних термінів розглянуто особливості вживання великої літери. Нам вдалося зіставити їх із правилами орфографії, викладеними М. Смотрицьким у «Граматиці» та нормами сучасного українського правопису. Більшість прикладів із контрольних текстів «Синопису» відповідають правилам «Граматики» 1619 р., які переважно тотожні до сучасних за чинним правописом. Здійснена робота дала можливість порівняти виведені закономірності з правилами домодерних граматик, а також обґрунтувати спорідненість норм церковнослов'янської мови з сучасними. Установлено й те, що написання слів великими літерами виконує орнаментальну функцію, слугуючи засобом візуального структурування тексту й акцентування на ключових поняттях. Це визодить за межі суто граматичної чи змістової виразності.

У третьому розділі на матеріалів контрольних текстів «Синопису» (1674) розглянуто основні граматичні норми української редакції церковнослов'янської мови XVII ст. З'ясовано, що мовна система цього періоду зазнавала поступових змін унаслідок процесу граматикизації, під час

якого окремі одиниці втрачали первинне лексичне значення й набували нових граматичних характеристик. Цей процес супроводжувався семантичними зсувами, а також трансформацією аналітичних форм у синтетичні, що вказує на активні структурні зміни в граматиці мови. Здійснено комплексний аналіз правопису прийменників і часток разом / окремо з іншими лексемами, у результаті якого засвідчено численні відхилення від сучасних норм, що зумовлено як нормами граматики тогочасного періоду, так і впливом джерел, на яких базувався досліджуваний компілятивний твір. Якразим прикладом процесу граматикизації є перетворення частки с- на граматизовану морфему у складі дієслівної словоформи.

Отже, здійснений на матеріалі пам'ятки раннього модерного часу («Синопису» 1674 р.) аналіз графіко-орфографічних і граматичних норм української редакції церковнослов'янської мови XVII століття засвідчує особливості процесу нормування літературної мови раннього Нового часу, підтверджує зв'язок норм попередніх епох із сучасними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абраїмова Т. В. Система іменника в українській літературній мові XVII ст. (на матеріалі «Синопису»): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. В. Абраїмова; Харківський державний університет. – Харків, 1999. – 18 с.
2. Багнюк Н. Світські джерела «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»: український переклад «Хроніки» Мацея Стрийковського / Н. Багнюк // Лінгвістика. – 2024. - № 2 (50). – ст. 43-52.
3. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови / С. П. Бевзенко; М-во вищ. і серед. спец. освіти УРСР, Ужгород. держ. ун-т. – Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1960. – 415, [1] с.
4. Білецький А. О. Основні методи дослідження в сучасному мовознавстві. *Методологічні питання мовознавства*. Київ, 1966. С. 12–21.
5. Білих О. П. Активні дієприкметники в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. *Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри*: [матеріали Міжнародної наукової конференції] (Кривий Ріг, 5–6 листопада 2009 р.). Кривий Ріг: Видавничий дім, 2009. С. 283–288.
6. Білих О. Українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI-XVII ст.: проблеми інтерференції та морфологічного унормування (дисертація) // Кропивницький, 2019. 488 с.
7. Білодід І. К. Українська літературна мова другої половини XV, XVI і XVII ст. *Білодід І. К. Вибрані праці в трьох томах*. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1986. С. 21–81.
8. Видайчук Т. Л. Історичний розвиток староукраїнської орфографічної системи / Т. Л. Видайчук // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – 2001. – Вип. 2. – с. 150-160.

9. Гнатенко Л. Палеографічно-орфографічна атрибуція української кириличної рукописної книги: уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст.: монографія. Київ, 2016. – 476 с.
10. Етимологічний словник топонімів України / В. В. Лучик; відп. ред. В. Г. Складенко. Київ : ВЦ «Академія», 2014. 544 с.
11. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наук. думка, 1982–2012. Т. 1–6.
12. Етимологічно-семантичний словник української мови / Etymological and semantic dictionary of the Ukrainian language: у 4 т. / Митрополит Іларіон; ред. й допов. М. Ласло-Куцюк. Вінніпег : Волинь, 1979–1994. Т. 1–4.
13. Жиленко І. В. Синопис Київський. Лаврський альманах. Київ : ВІПОЛ, 2002. 194 с.
14. Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. *Житецький П. Г. Вибрані праці. Філологія*. Київ : Наукова думка, 1987. С. 19–138.
15. Когут З. Від Яфета до Москви: створення і перетворення біблійного родоводу слов'ян у польській, українській та російській історіографії (XVI–XVIII ст.). *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Випуск 9–10: Patria / За редакції Володимира Кравченка. Харків : ТОВ «НТМТ», 2008. 432 с.
16. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. 368 с.
17. Кравченко Л. О. Українська ономастика: антропоніміка: навч. посібник. Київ : Знання, 2014. 239 с.
18. Кречотень В. І. Українська література XVII ст. / В. І. Кречотень // Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / упоряд., приміт. і вступ. Ст. В. І. Кречотня;

- ред. тому О. В. Мишанич. АН УРСР. – Київ: Наукова думка, 1987 – 608 с.
19. Лисецька Ю. В. Дослідження дискурсивних маркерів із позиції теорії граматикизації / Ю. В. Лисецька / Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. – 2017. Вип. 30 (2) – ст. 27-29.
20. Літературознавча енциклопедія : у двох томах / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – Т. 2. – 624 с. – (Енциклопедія ерудита).
21. Мельничук О. С. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Наук. думка, 1966. 595 с.
22. Мицик Ю. Київський «Синопис» як підручник з історії Русі–України. *Проблеми дидактики історії*: Зб. наук. праць. Вип. 2. Кам'янець-Подільський, 2010. С. 75–78.
23. Мозер М. До питання про генезу давньоруського мовного та історичного міту в київському «Синописі». [за заг. ред. Сергія Вакуленка] // *Причинки до історії української мови*. Харків, 2008. С. 162–222.
24. Мозер М. Санкт-петербурзька «деукраїнізація» мови «Синопису» [за заг. ред. Сергія Вакуленка]. *Причинки до історії української мови*. Харків, 2008. С. 223–280.
25. Мозер М. Церковнослов'янська мова української редакції в дзеркалі міжнародної славістики. *Українське мовознавство*, 45 (2), 102-10. С. 133-142.
26. Мойсієнко В. Віденський Октоїх – пам'ятка церковнослов'янської мови української (галицько-волинської) редакції // Віденський Октоїх. *Codex Vindobonensis Slavicus* 37. Дослідження: міжнародна колективна монографія, відп. ред. Л. Гнатенко, Київ 2021, с. 226.

27. Мойсієнко В., Кирилична частина Реймського Євангелія – важлива пам'ятка давньоруськоукраїнської книжної писемності // Реймське Євангеліє. Видання факсимільного типу. Дослідження: у 2 томах, т. 2, Київ 2019.
28. Мойсієнко В., Протографи і мова Лавришівського євангелія // Лавришівське Євангеліє XIV століття. Видання факсимільного типу. Дослідження, Київ 2018, с. 431-464.
29. Мойсієнко В. М. Терміни для називання мови, якою писані пам'ятки на українсько-білоруських землях у XIV-XVII ст. Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2005. Серія «Лінгвістика» (2). с. 21-30.
30. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. 448 с.
31. Мойсієнко В. М. Церковнослов'янська мова української редакції в Галицько-Волинському Євангелії / Галицько-Волинське Євангеліє XII століття: Видання факсимільного типу. Дослідження / Відп. ред. В. Мойсієнко. Київ: Горобець, 2023. – с. 499-547.
32. Наєнко Г. М. Наукова метамова «Синопису»: комунікативно-прагматичні аспекти/ Г. М. Наєнко // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. - 2011. - Вип. 22. - С. 79-90.
33. Наєнко Г. Українська редакція церковнослов'янської мови в парадигмі сучасної лінгвістики. – URL: <https://journals.pan.pl/Content/125857/PDF/2022-04-SOR-05.pdf>
34. Наєнко Г. Фонетико-фонологічна й графіко-правописна системи української мови II половини XVII століття (на матеріалі *Викладу о церкви* Теодосія Софоновича) / Rozprawy Komisji Językowej ŁTN, t. LXVI, 2018. – с. 333-350.
35. Німчук В. В. Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства. *Смотрицький М. Граматика* / Підгот. факс. вид. та

- дослідження пам'ятки В. В. Німчука. Київ : Наукова думка, 1979. 112 с.
36. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст.: монографія. Київ: Наукова думка, 1985. 221 с.
37. Німчук В. В. Мовознавство. *Історія української культури* [у 5 т.]. Київ: Наук. думка, 1985. – 221 с.
38. Німчук В. В. Церковнослов'янська мова. Українська мова: енциклопедія / Редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. 2-ге вид. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія», 2004. С. 782–784.
39. Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови (короткий науково-популярний нарис) // Варшава, друкарня Синодальна – 1931, 37 с.
40. Огієнко І., Історія церковнослов'янської мови / І. Огієнко. – К.: Либідь, 1995. – 294 с.
41. Огієнко Іван. Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків. Історія церковнослов'янської мови. Т. V. Варшава, 1929. 493 с.
42. Передрієнко В. А. Проблеми вивчення староукраїнської літературної мови другої половини XVI–XVIII ст. *Магістеріум*. 2009. Вип. 37. С. 71-74.
43. Плющ П. П. Історія української літературної мови: підручник. – Київ: Вища школа, 1971. 423 с.
44. Русанівський В. М. Історія української літературної мови: підр. для студ. гум. спец. Київ : АртЕк, 2001. 392 с.
45. Сирцова Олена. Текстологія та історіософія "Синопису" Інокентія Гізеля в аргументації авторської ідентичності твору / Олена Сирцова // Київська Академія, 2011. – Вип. 9, с. 78-86.
46. Смотрицький Мелетій. Граматика слов'янська (1619). *Пам'ятки української мови*. Факсимільне видання В. В. Німчука. Київ: «Наукова думка», 1979. 252 с.

47. Стішова Н. Історіографічні здобутки та сучасні наукові підходи до вивчення духовних основ української культури // Український історичний журнал, 2023. № 2 (569). С. 61—178.
48. Скаб Марія. Термінологічні проблеми церковнослов'янської мови. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство*. Тернопіль: ТНПУ, 2014. № 2. С. 243–248.
49. Скаб М. В., Церковнослов'янська мова української редакції: посібник / М. В. Скаб. – Чернівці: Технодрук, 2020. – 643 с.
50. Словник імен, назв, термінів (Ізборник). «Евксин» // Українські гуманісти епохи Відродження : антологія : у 2 ч. / НАН України, Ін-т філософії ; [упоряд., перед. сл., прим. В. Д. Литвинова ; відп. ред. В. М. Нічик]. - Київ: Наук. думка : Основи, 1995. Ч. 2 – 429 с.
51. Тарнопольська І. О. Київський «Синопис» в історіографічному та джерелознавчому аспектах: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський державний університет. Дніпропетровськ, 1998. 198 с.
52. Українська мова: Енциклопедія. – Вид. 2-е, випр. і доп. / редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
53. Український правопис / НАН України. Київ: «Наукова думка», 2019. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/%202019.pdf>
54. Фаріон І. Д. «Синопис» І. Гізеля крізь призму лінгвістичних уявлень українців другої половини XVII століття. *Мова і суспільство*. 2012. Вип. 3. С. 86–96. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mis_2012_3_14
55. Фаріон І. Д. Суспільний статус староукраїнської мови в XIV–XVII ст. : дис. ... докт. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2015. 456 с.

56. Худаш М. Л. З історії української антропонімії. Київ : Наукова думка, 1977. 236 с.
57. Шалашна Н. М. Уявлення про державу в «Синописі Київському» 1674 року / Н. М. Шалашна // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2018. – Т. 21. – № 9. – С. 90-97.
58. Шимко О. В. Вплив церковнослов'янської мови української редакції на московську книжно-писемну традицію. *Мовознавство*. 2007. № 2. С. 26-36.
59. Andersen H. Grammatication, regrammation, and degrammation: tense loss in Russian // *Diachronica* 23:2 (2006), pp. 231-258.
60. Bounatirou E. Church Slavic, Recensions of, *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics* / Editor-in-Chief Marc L. Greenberg, Leiden – Boston, 2020.
61. Danylenko Andrii. Auxiliary Clitics in Southwest Ukrainian: Questions of Chronology, Areal Distribution, and Grammaticalization // *Journal of Slavic Linguistics*, vol. 20, no. 1, 2012 – pp. 3-34.
62. Danylenko Andrii. A case of Ukrainian auxiliary clitics with the element x // in: A. Danylenko, S. Vakulenko, eds., *Studien zu Sprache, Literatur und Kultur bei den Slaven. Gedenkschrift für George Y. Shevelov aus Anlass seines 100. Geburtstages und 10. Todestages*, «Die Welt der Slaven. Sammelbände, Sborniki», vol. 42, Verlag Otto Sagner, Munich-Berlin, 2012 – pp. 79-94.
63. Györffy Beáta. A Big Change Starts Small – Pronominal Clitics in 12-15th Century Old Russian Chronicles / *Annales Instituti Slaviici Universitatis debreceniensis*, Slavica, 2020 – p. 8-21.
64. Hock, W. Das Altkirchenslavische / Rehder, P. (Hrsg.), Einführung in die slavischen Sprachen (mit einer Einführung in die Balkanphilologie), 3. Auflage. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003 – pp. 35-48.
65. Kohut Zenon. Servant of the Tsar, Defender of Ukrainian Church Autonomy, and Promoter of the Kyivan Caves Monastery: The Political World

- of Inokentii Gizel' (1650s–1670s). *Harvard Ukrainian Studies* , 2011–2014, Vol. 32/33, Part 1: ЖНИВА: Essays Presented in Honor of George G. Grabowicz on His Seventieth Birthday (2011–2014), pp. 437–454. Published by: Harvard Ukrainian Research Institute. – URL: <https://www.jstor.org/stable/24711676>
66. Moser Michael. The Synopsis and Maciej Strykowski's *Kronika*: Ruthenian Ways of (Re)Translating Rus'ian History from Polish // New contributions to the history of the Ukrainian language. Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. Edmonton –Toronto. 2016. Pp. 105–120.
67. Sachmatov A., Shevelov G. Y. Die kirchenslavischen Elemente in der modernen russischen Literatursprache. – Wiesbaden, 1960.
68. Schourup L. Discourse markers: Tutorial Overview / L. Schourup // *Lingua*. – 1999. – Vol. 107. – P. 227-265.
69. TextAttributor 1.0. Комп'ютерний аналіз українськомовного тексту (вебзастосунок) – <http://ta.mova.info/>
70. Traugott E. Constructions in grammaticalization / E. Traugott, B. Joseph. R. Janda // *The Handbook of Historical Linguistics*. – Oxford: Blackwell, 2003/ - P. 624-647.
71. Wackernagel J. On a law of Indo-European word order: Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung // *translated by* George Walkden, Christina Sevdali, Morgan Macleod. Berlin: Language Science Press, 2020 – 454 p.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

ЕССУМ — Етимологічно-семантичний словник української мови / Etymological and semantic dictionary of the Ukrainian language : у 4 т. / Митрополит Іларіон; ред. й допов. М. Ласло-Куцюк. Вінніпег: Волинь, 1979-1994. Т. 1–4 .

ЕСТУ — Етимологічний словник топонімів України / В. В. Лучик; відп. ред. В. Г. Скляренко. Київ: ВЦ «Академія», 2014. 544 с.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. Київ: Наук. думка, 1982–2012. Т. 1–6.

Синопис — Синопис 1674 – W началѣ древнагѡ славѣнскагѡ народа. Київ, 1674. С. 120. – URL: <http://litopys.org.ua/synopsis/syn04.htm>